Deltawerken, Anne Frank en Fortuyn.

De rol van collectieve herinneringen voor de Nationale Identiteit.

Jettie van der Molen, 0215023
Afstudeerscriptie Master Sociologie
Universiteit van Amsterdam
Eerste begeleider: Bert Schijf
Tweede begeleider: Ramón Spaaij
Datum: 07 juni 2007.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Inhoudsopgave

Samenvatting	**Pagina 3**
Voorwoord	**Pagina 4**
Hoofdstuk 1 Inleiding	**Pagina 7**
1.1 Probleemstelling	**Pagina 7**
1.2 Methode van onderzoek	**Pagina 8**
1.3 Precisie, systematiek, reikwijdte en relevantie	**Pagina 9**
2.0 Theoretisch Kader	**Pagina 13**
2.1 Wat is nationale identiteit?	**Pagina 13**
2.2 Wordt, naarmate de globalisatie doorzet, nationale identiteit post-nationaal?	**Pagina 16**
2.3 Wat zijn collectieve herinneringen?	**Pagina 21**
2.4 De rol van collectieve herinneringen voor de nationale identiteit	**Pagina 28**
3.0 Het empirische onderzoek	**Pagina 30**
4.0 Resultaten	**Pagina 35**
5.0 Conclusie	**Pagina 47**
6.0 Literatuurlijst	**Pagina 52**

Samenvatting

In deze afstudeerscriptie voor de Master Sociologie wordt aan de hand van zowel een literatuuronderzoek als een empirisch onderzoek, gekeken naar de rol van collectief geheugen voor de nationale identiteit. De probleemstelling van deze scriptie is: " Wat is de rol van collectieve herinneringen voor de ontwikkeling van de nationale identiteit?" In het theoretische gedeelte wordt eerst gezocht naar een definitie van het begrip 'nationale identiteit'. Hierbij wordt allerhande literatuur gebruikt, en uiteindelijk een passende definitie gekozen. Hierbij blijkt dat het niet eenvoudig is om een eenduidige definitie te geven. Daarna wordt er gekeken naar de invloed die globalisatie en de toename van mobiliteiten heeft op de nationale identiteit. Nationale identiteit blijkt nog niet al teveel aangetast zijn door de toegenomen globalisatie. De nationale identiteit is nog niet vervangen door een Europese- of Wereldidentiteit. Er blijkt zelfs een aversie tegen Europa te bestaan.

Aan de hand van literatuur wordt er gekeken naar de rol van collectieve herinneringen voor de vorming van de nationale identiteit. Collectieve herinneringen blijken sociale herinneringen te zijn, en worden gevormd door gebeurtenissen selectief te vergeten en te herinneren. Collectieve herinneringen kunnen positief of negatief zijn. Positieve collectieve herinneringen zijn bijvoorbeeld de herinneringen aan een gewonnen veldslag. Negatieve herinneringen zijn bijvoorbeeld herinneringen aan een verloren oorlog. Collectieve herinneringen over een 'pijnlijke' periode in de geschiedenis kunnen zich ontwikkelen tot culturele trauma's. Culturele trauma's zijn trauma's die meerdere generaties geleden plaatsgevonden hebben (voor de Afro Amerikanen was dit de slavernij) en die in de huidige samenleving nog steeds de collectieve identiteit bepalen. Het culturele trauma van de slavernij is een vorm van cultureel kapitaal voor de huidige Afro Amerikanen.

In Nederland zouden de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh zich kunnen ontwikkelen tot een cultureel trauma. Het is in ieder geval een *social drama*, en of het zich ontwikkelt tot een cultureel trauma kunnen we nu nog niet zeggen. Het is in ieder geval bediscussieerd en er de gebeurtenissen hebben een prominente plaats in het collectieve geheugen van de Nederlanders gekregen. Als het bepalend wordt voor het zelfbeeld van de Nederlanders, dan blijkt het een cultureel trauma te zijn.

Het empirische gedeelte van deze scriptie wordt door middel van een enquête uitgevoerd. De enquête bestaat uit een formulier met 12 vragen. Deze enquête stond op www.Jettieformulier.tk. Door middel van een email werden de respondenten attent gemaakt op deze website. Aan deze mensen heb ik gevraagd de email door te sturen aan bekenden van hen, die ik niet ken. Dit is veelvuldig gedaan, 133 mensen hebben het formulier ingevuld en de resultaten bevestigen grotendeels de resultaten van het theoretische onderzoek.

De Nederlandse identiteit is niet de belangrijkste identiteit voor de meeste respondenten, want vaak identificeren ze zich met ruimten die meer in hun buurt liggen, zoals de woonplaats en de buurt waar de respondenten wonen. Nationale identiteit blijkt echter wel belangrijker dan de Europese identiteit te zijn. Als de respondenten zaken moeten noemen waar ze trots op zijn in Nederland, blijkt dat zaken uit de geschiedenis een grote rol spelen. Ook bij het beeld dat de respondenten van Duitsers hebben, blijken zaken uit het verleden (Tweede Wereldoorlog) een grote rol te spelen. Wanneer gevraagd wordt naar de overgang van de gulden naar de euro blijkt dat van deze gebeurtenis een *agreed version* is

ontstaan. Vaak zijn mensen positief over de euro, maar van degenen die er niet positief tegenover staan, blijken veel respondenten er een bedreiging van de nationale identiteit in te zien.

De moorden op Fortuyn en van Gogh blijken een grote schok teweeg gebracht hebben in de samenleving, en veel respondenten geven aan dat er sindsdien veel veranderd is in de Nederlandse samenleving. Hierbij noemen ze veel zaken die te maken hebben met de sfeer in de samenleving. Veel respondenten vinden dat de samenleving verhard is, en dat het vertrouwen onderling weg is.

Hieruit blijkt de rol die collectieve herinneringen spelen in de vorming van de nationale identiteit. Doordat mensen herinneringen delen hebben zij iets gezamenlijks, een gezamenlijk verleden wat hun een reden geeft om zich met elkaar te identificeren.

Voorwoord

Als ik met mijn beste vriendinnen samen ben, hebben we het over van alles. Studie, werk, relaties, nieuwe schoenen, toekomstplannen en gezamenlijke kennissen. Maar de momenten waarop wij ons het meest realiseren dat we vriendinnen zijn, zijn de keren dat we het hebben over wat we allemaal al samen hebben meegemaakt. Dat we midden in het Krugerpark in Zuid Afrika een band verwisseld hebben, dat het tijdens een boottocht zo ging stormen dat niet iedereen de lunch binnen kon houden en de zomeravonden in de stamkroeg. Op die momenten weten we dat we een echte groep zijn, en verwachten we dat het altijd leuk zal blijven. Deze gedeelde herinneringen zijn belangrijk, omdat we zonder niet goed zouden kunnen beschrijven waarom we vriendinnen zijn. Met het ophalen van herinneringen laat je ook zien dat andere mensen wel heel leuk kunnen zijn, maar door de gemiste herinneringen niet echt deel uit kunnen maken van 'ons groepje', in feite zetten wij ons zo af tegen andere mensen en groepen. Ieder voor zich maakt ook deel van andere groepen; als ik met mijn vriendin en haar collega's weg ben, voel ik me geen echt onderdeel van het gezelschap omdat ik niet kan meepraten over het fantastische kerstdiner van vorig jaar, en die vervelende klant van gistermiddag. Een gezamenlijke geschiedenis geeft vorm aan een groepsidentiteit en geeft de grenzen van de groep aan.

In deze scriptie wil ik onderzoeken of deze processen op macroniveau ook gelden. Ik wil me met name richten op de natiestaat als groep, en me dan afvragen of mensen zich door herinneringen gaan identificeren met mensen die diezelfde gebeurtenis ook meegemaakt hebben.

Deze scriptie is het laatste onderdeel van mijn studie sociologie aan de Universiteit van Amsterdam. Toen ik me realiseerde dat ik een scriptie moest gaan schrijven ben ik gaan nadenken over een onderwerp. Ik wilde graag het onderwerp kiezen wat ik tijdens mijn studie altijd het meest interessant heb gevonden. Dat is nationale identiteit. Het is ingewikkeld, ongrijpbaar en misschien voor sommige mensen achterhaald, maar ik heb het altijd interessant gevonden. Wat zorgt ervoor dat mensen zich 'Nederlander' voelen, hebben Nederlanders bepaalde karaktereigenschappen die zich onderscheiden van de karaktereigenschappen van andere naties? Zijn landsgrenzen belangrijk voor de identiteit van mensen? Bestaat Nationale identiteit überhaupt wel?

Het eerste onderzoek wat ik moest doen aan de Universiteit van Amsterdam, had al met dit onderwerp te maken. In het eerste jaar van mijn studie heb ik onderzocht of mensen die veel omgaan met allochtonen zich bewuster waren van hun nationale identiteit, dan mensen die bijna alleen met autochtone Nederlanders omgaan. Dit bleek zo te zijn. Tijdens dit onderzoek heb ik al veel gelezen over het onderwerp maar het is me niet gaan vervelen. Vandaar dat ik mijn laatste onderzoek ook over dit onderwerp gaat. En ook nu vind ik het nog een interessant onderwerp.

Dit wil niet zeggen dat de scriptie binnen de kortste tijd af was. Ik was van plan om een maand of drie heel hard te werken, en dan klaar te zijn, maar het is wat langer gaan duren. Dit kwam grotendeels omdat er zo ontzettend veel geschreven is over dit onderwerp en ik wilde zo compleet mogelijk zijn in mijn theoretische gedeelte. Ook het overzichtelijk opschrijven van de inzichten bleek meer tijd te kosten dan ik dacht. Het duurde langer dan ik in gedachten had voor ik genoeg

resultaten binnen had en het verwerken van de resultaten was ook tijdrovend. Ook had ik wel eens last van scriptievermijdend gedrag. Maar het was wel interessant!

Graag wil ik iedereen bedanken die meegeleefd en meegelezen heeft tijdens deze tijd. Het is echt een onderwerp waar je veel over moet praten, zodat je erachter komt wat nationale identiteit betekent voor mensen.

Vooral Ramón Spaaij, heel erg bedankt voor het begeleiden, het meelezen en de goede literatuurtips.

Ook Bert Schijf die in een latere fase hielp (vaak letterlijk) de puntjes op de i te zetten.

Iedereen die de enquête heeft ingevuld wil ik ook bedanken. Het was leuk om al de mailtjes te krijgen van mensen die meer over het onderwerp wilden weten.

En Alex, je geeft me altijd het gevoel geeft dat ik met iets goeds bezig ben. Dank je wel daarvoor. Je zou het echt nog een keer moeten lezen, dan zal ik me verdiepen in de hydraulische schakelingen…

07 juni 2007

Jettie van der Molen.

"Ik zou willen dat iedereen die na een veel zwaardere test dan nu Nederlander wordt, met tranen in zijn ogen en de hand op de borst voor de Nederlandse vlag het volkslied opdreunt. En zich daadwerkelijk Nederlander voelt. Natuurlijk kun je patriottisme niet controleren. Maar waarom mag verkeerd gedrag geen gevolgen hebben voor je paspoort?" (Geert Wilders in Vrij Nederland)

"Mijn vader heeft zich al vroeg uitgelaten over de problemen van de multiculturele samenleving. Hij concludeerde begin jaren tachtig dat de smeltkroesgedachte gedoemd was te mislukken en benadrukte het belang van het behoud van het "eigene" van nieuwkomers naast een nieuwe Nederlandse identiteit. Als het eigene wordt ontzegd, bestaat het risico dat mensen ontheemd raken, wat ook de integratie met de ontvangende cultuur in de weg staat. Een gebrek aan dat eigene kan aanleiding zijn tot het zoeken naar een identiteit; door sommigen wordt die gevonden in nieuwe vormen van de islam. Soms helaas ook in vormen van fundamentalisme en extremisme." (Prins Constantijn over zijn vader, Prins Claus, in Vrij Nederland, december 2006)

"Nationale identiteit bestaat alleen in de ogen van degenen die er altijd zeker van kunnen zijn dat zij daarvan nooit zullen worden uitgesloten."(Marcel Möring in een bijdrage aan de discussie in het NRC "In het Holst van Nederland" 30/03.01)

1 Inleiding.

1.1

In deze scriptie wordt aan de hand van een aantal deelvragen de probleemstelling beantwoordt. Omdat het over complexe begrippen zoals 'nationale identiteit' en 'collectieve herinneringen' gaat, zullen twee deelvragen geheel gewijd zijn aan de beschrijving en definiëring van deze begrippen. Ook zullen zowel actuele ontwikkelingen als historische voorbeelden aan de orde komen. Aan de hand daarvan worden de begrippen met elkaar in verband gebracht.
De probleemstelling van deze scriptie is:
Wat is de rol van collectieve herinneringen voor een nationale identiteit?

Bij deze probleemstelling komen de volgende deelvragen aan de orde:

1. **Wat is nationale identiteit?**

Nationale identiteit is een complex begrip. Het is moeilijk grijpbaar en moeilijk kwantificeerbaar. Er wordt ook wel ontkend dat nationale identiteit bestaat. Over dit onderwerp is zeer veel literatuur verschenen. Ik zal uit deze literatuur proberen een eenduidige, werkbare definitie van nationale identiteit te filteren.

2. **Wordt, naarmate de globalisatie doorzet, nationale identiteit post-nationaal?**

In de huidige sociologie is een debat gaande over de vraag of globalisatie en de toename van mobiliteiten invloed hebben op sociale relaties en op natiestaten. Het concept samenleving in termen van 'natiestaat, 'burgerschap' en 'nationale samenleving' zou door grootschalige transnationale netwerken en de toegenomen mobiliteiten van mensen over grenzen heen, niet meer houdbaar zijn (zie bijvoorbeeld Urry 2000). Mensen zouden zich hierdoor meer 'wereldburger' of 'Europeaan' dan 'Nederlander' voelen. Ik zal proberen uit te zoeken of de term nationale identiteit anno 2007 nog wel relevant is.

3. **Wat zijn collectieve herinneringen?**

Collectieve herinneringen verwijzen naar gemeenschappelijke ervaringen van een familie, groep vereniging, samenleving of natiestaat. Deze herinneringen zijn sociaal, dat wil zeggen worden herinnerd binnen een sociaal referentiekader. Collectieve herinneringen ontstaan binnen een dynamiek van vergeten en onthouden. Verschillende sociale groepen hebben verschillende collectieve herinneringen. Bij deze deelvraag zal ik behandelen wat collectieve herinneringen zijn en hoe ze ontstaan. Tevens zal ik hier de begrippen *social drama* (*Turner,* 1980) en *cultural trauma* (*Alexander et al.2001*) introduceren. Het begrip *cultural trauma* wordt door Ron Eyerman in verband gebracht met de collectieve identiteit van Afro- Amerikanen. (Eyerman 2001) Hierbij wordt dus al een verband gezien tussen collectieve herinneringen en identiteit. Belangrijk bij dit onderwerp is om te bekijken of de collectieve herinneringen die van invloed zijn op de collectieve identiteit van een sociale groep vooral historisch zijn of dat ook recente collectieve herinneringen, of culturele trauma's de identiteit

vorm kunnen geven of veranderen. Het culturele trauma van de Afro-Amerikanen is voortgekomen uit de slavernij, en de Afro-Amerikanen leven al generaties lang niet meer in slavernij. Bekeken zou moeten worden of culturele trauma's tijd nodig hebben om te ontwikkelen of dat ook gebeurtenissen die vrij recent gebeurd zijn, de vorm van een cultureel trauma aan kunnen nemen. In Nederland zouden de moorden op Pim Fortuyn en Theo van Gogh een voorbeeld kunnen zijn van recente collectieve herinneringen. Een eventueel cultureel trauma dat langer geleden is (voor de huidige jeugd meestal twee generaties geleden) is in Nederland de Tweede Wereldoorlog.

Naast gebeurtenissen die dramatisch of zelfs traumatisch zijn, is het ook voor te stellen dat de nationale identiteit gevormd wordt door gebeurtenissen waar een samenleving trots op is. Succesverhalen zijn ook onderdeel van een nationale identiteit. Bijvoorbeeld de voetbalprestaties van het Nederlands elftal of het beeld van Nederlanders als succesvolle bestrijders van water. Wellicht zijn zaken waar mensen trots op zijn belangrijk om als samenleving een contrast te stellen met andere samenlevingen.

Ook gebeurtenissen waar men noch trots, noch getraumatiseerd door is kunnen opgenomen zijn in het collectieve geheugen en een rol spelen in de vormgeving van een nationale identiteit. Hoewel over de overgang van de gulden naar de euro veel te doen geweest is, is het geen gebeurtenis die als trauma of drama omschreven kan worden. Ook is het geen gebeurtenis die 'glorieus' voor een natie is. Dit is dan een neutrale collectieve herinnering .

4. **Wat is het verband tussen collectieve herinneringen en nationale identiteit?**

In deze afsluitende deelvraag zullen conclusies getrokken worden over de rol van collectieve herinneringen voor de nationale identiteit. Deze conclusies zal ik dan toepassen op de situatie in Nederland.

1.2 Methode van onderzoek

Naast het literatuuronderzoek waarmee ik bovenstaande deelvragen zal beantwoorden, wil ik ook empirisch onderzoek doen. Dit wil ik doen door middel van een enquête. Met als vertrekpunt bepaalde gebeurtenissen die als collectieve herinneringen gezien kunnen worden, wil ik kijken of deze een rol spelen in de vorming van de Nederlandse nationaliteit. Dit zullen dan concrete gebeurtenissen zijn die indruk hebben gemaakt zoals de Tweede Wereldoorlog en meer recente gebeurtenissen zo als de moorden op Theo van Gogh en Pim Fortuyn en de invoering van de Euro in 2002. De vragen die gesteld worden in de enquête zal ik opzetten naar aanleiding van de uitkomsten van het literatuuronderzoek. De enquête zal op een website komen te staan, en door gebruik te maken van mijn netwerk en de netwerken van mensen in mijn netwerk wil ik respondenten wijzen op de website. Ik kies hiervoor, en niet voor het houden van mondelinge enquêtes omdat ik denk op deze manier in kortere tijd aan meer respondenten te komen, wat het onderzoek waardevoller maakt. Uiteraard zal ik hierbij moeten oppassen dat ik niet teveel mensen enquêteer met dezelfde economische en sociale achtergrond, zelfde leeftijdscategorie of hetzelfde opleidingsniveau.

Tevens zal ik gebruik maken van verschillende rapporten van het Sociaal Cultureel Planbureau. Het SCP heeft diverse rapporten gepubliceerd waarbij gebruik gemaakt wordt van de Eurobarometer, waarmee de publieke opinie van inwoners van de verschillende lidstaten van de Europese Unie ongeveer twee keer per jaar gemeten wordt. Hier komen thema's als nationale identiteit, de opinies over de Europese Unie en Burgerschap aan de orde. De SCP rapporten zal ik vooral gebruiken in het literatuuronderzoek.

In de conclusies van dit onderzoek zal de onderzoeksvraag beantwoordt worden door de onderzoeksresultaten die verkregen zijn door het literatuuronderzoek en het empirische onderzoek te combineren.

1.3 Precisie, systematiek, reikwijdte en relevantie.

Om sociologische producten te kunnen 'wegen' op hun wetenschappelijke waarde, heeft Johan Goudsblom in zijn boek 'Balans van de sociologie' (1990) 4 criteria opgesteld waar sociologisch onderzoek aan moet voldoen. Deze zijn:

Precisie- neem nauwkeurig waar. Precisie heeft te maken met het nauwkeurig en gedetailleerd observeren en beschrijven wat er in de sociale werkelijkheid gebeurd. Het verwerven en het verwerken van materiaal is hierbij belangrijk. Hierbij is het dus belangrijk om na te denken over hoe de onderzoeker aan het materiaal voor zijn onderzoek komt. Is dit door enquêtes, participerende observatie, steekproeven, diepte interviews of op een andere manier? De onderzoeker zal moeten bepalen op welke manier de sociale werkelijkheid het beste benadert en beschreven wordt. Het ideaal van precisie staat voor sociologen niet op zichzelf. Het krijgt pas betekenis wanneer men het weet te verbinden met andere kennisidealen: met systematiek, reikwijdte relevantie. Er is spanning tussen het streven naar empirische precisie en het vinden van uitkomsten van meer dan singuliere betekenis, vaak blijkt dat je op grond van het zelfde materiaal tegenstrijdige conclusies kan trekken.

Systematiek- denk om de theoretische inbedding. Het is goed om bij een onderzoek gebruik te maken van eerdere onderzoeken van grote (of onbekende) sociologen. Vanuit de theorieën die zij hebben opgesteld heb ik een basis voor mijn onderzoek. Hierbij is het belangrijk om te realiseren dat het naast elkaar bestaan van elkaar weersprekende theorieën bewijst dat de sociale werkelijkheid zich niet zo eenvoudig in theorieën laat ordenen. Vaak is het zo dat bij grote theorieën en thema's iedere theoretische verduidelijking een verkleining van de reikwijdte in. Het is echter onontbeerlijk om een bepaalde standaardisering in waarnemingen en begrippen hebben.
Een verschil tussen sociologie en natuurwetenschappen is dat sociologische theorieën niet uit beeld verdwijnen door weerlegging maar doordat bepaalde theorieën niet meer in de tijdsgeest van een samenleving passen. Hierdoor is het belangrijk geworden om geen theorieën met een enorme reikwijdte op te stellen, maar goed te kijken naar de specifieke context van sociale verschijnselen. De sociologie zou niet in alles de natuurwetenschappen moeten volgen, want de sociale werkelijkheid is veel veranderlijker. Empirisch onderzoek blijft daarom zeer belangrijk binnen de sociologie, de sociologie wordt hierdoor realistischer. Dit is belangrijker dan verbanden tussen abstracte factoren te leggen. (Goudsblom 1990: 64)

Reikwijdte- let op de grotere verbanden.
De sociologie is geworden tot een tamelijk nauw omschreven academische discipline, een specialiteit te midden van vele anderen en zelf bovendien versnipperd in deelgebieden. Het ideaal van een sociologische theorie die alle aspecten van het menselijk samenleven in alle tijden bestrijkt stelt ons voor een onmogelijke opgave. De reikwijdte vraag gaat over hoeveel hier op afgedongen kan worden.
Mag alleen die kennis die voldoet aan de hoge eisen van precisie en systematiek tot de sociologie worden gerekend, of mogen ook de vagere en minder fraai geformuleerde stukken worden toegelaten?
Waar loopt de grens van sociologie ten opzichte van niet wetenschappelijke beschouwingen van de sociale werkelijkheid?
Dat het streven naar een grote reikwijdte kan leiden tot al te makkelijke generalisaties, hoeft nog geen reden te zijn om dit streven maar helemaal op te geven. Als je namelijk te specifieke en gerichte sociologie gaat bedrijven dan kan dat weer weinig meer opleveren dan wat constateringen die gebonden zijn aan condities die zich geheel aan het gezichtsveld van de onderzoekers onttrekken. Dus voor alle sociologen blijft een algemene sociologische oriëntatie onmisbaar. Het criterium reikwijdte herinnert de onderzoeker aan de vraag in welke context zijn of haar onderzoek past (Goudsblom 1990: 81).

Relevantie- de praktische toepasbaarheid.
Anders dan bij precisie, systematiek en reikwijdte- wat in de eerste plaats intrinsieke kenmerken van kennis genoemd kunnen worden, gaat het bij relevantie primair om functies die kennis kan hebben. Niet alleen wat er met onze kennis gedaan wordt, maar wat je er mee zou kunnen doen/willen.
De definitie van de relevantievraag is: In hoeverre draagt sociologische kennis ertoe bij, dat mensen de problemen waarvoor het samenleven hen stelt, beter kunnen herkennen en oplossen?

Zoals we hebben gezien bestaan er tussen deze 4 criteria spanningsvelden, zo is het bijvoorbeeld moeilijk om heel precies onderzoek te doen, en tegelijkertijd een grote reikwijdte te bereiken. Elk sociologisch onderzoek heeft te maken met de druk; door te voldoen aan het ene criteria, wordt het moeilijk of onmogelijk om aan het andere criteria te voldoen. Het blijft echter wel belangrijk om alle vier de criteria in de gaten te houden en zoveel mogelijk na te streven. Waar het ene criterium de andere in de weg zit, zal ik moeten motiveren waarom ik er voor kies om de ene na te streven en de andere daarbij niet te kunnen bereiken.

Aan deze vier criteria wil ik mijn onderzoek toetsen. Het eerste gedeelte van mijn onderzoek zal een literatuuronderzoek zijn. Hierbij valt het criterium **precisie** onder het streven naar volledigheid. Volledig betekent niet hoe meer - hoe beter, maar wel: het onderwerp vanuit verschillende kanten bekijken. Verschillende invalshoeken, kritiek op een bepaalde mening niet weglaten, en zowel vanuit een historisch als een actueel gezichtspunt naar de materie kijken. Het boek '*Slavery and the formation of African American Identity'* (Eyerman 2001*)* kan hier een theoretische richting aan geven. Een andere leidraad kan het boek ' *Recovered Roots. Collective memory and the making of Israeli national tradition*" zijn (Zerubavel 1995). Hierin wordt aan de hand van een aantal gebeurtenissen rond het ontstaan van de staat Israël geschetst hoe collectieve herinneringen en nationale mythen ontstaan en tradities worden uitgevonden. Yael Zerubavel beschrijft hoe historische gebeurtenissen van invloed kunnen zijn op hoe een natie zichzelf ziet of wil zien. Naar gelang de gewenste uitkomst op de nationale identiteit, worden collectieve herinneringen selectief onthouden of vergeten, en worden verschillende aspecten benadrukt in verschillende perioden en situaties. Gebeurtenissen met een dramatisch einde, worden herinnerd alsof de grootste overwinning heeft plaatsgevonden, en de positieve karaktereigenschappen van de strijders zijn overgegaan in het karakter van de huidige Israëli. Tevens besteed Zerubavel aandacht aan de uitvinding van nationale tradities en aan de vraag hoe gebeurtenissen uit de geschiedenis mythen worden. Interessant aan dit boek is om te lezen hoeveel de geschiedenis (hoewel vaak subjectief herinnerd) betekend voor hoe de huidige Israëli zichzelf nu zien.

Ik wil deze scriptie graag op de situatie in Nederland richten, dus vervolgens zal ik moeten kijken of er in Nederland ook culturele trauma's zijn voorgevallen, of juist het tegenovergestelde: gebeurtenissen waar Nederlanders trots op zijn en die een plaats hebben in het collectieve geheugen, en of dit van invloed is op de zelfdefinitie van de identiteit van Nederlanders. Ik zal me in de discussie over nationale identiteit moeten verdiepen. Hierbij zal ik een selectie moeten maken van de enorme hoeveelheid literatuur die over dit onderwerp bestaat. Bij het empirische onderzoek zal de precisie liggen in het nauwkeurig opzetten van de onderzoeksvragen en het interpreteren van de verkregen onderzoeksgegevens. Het is belangrijk om er op te letten dat sociologie een reflexieve wetenschap hoort zijn. Daarbij moet rekening gehouden worden met de waarden en belangen die elk individu heeft. Een werkelijk objectief onderzoek zal het dan ook niet worden, omdat het niet mogelijk is om alle waarden en belangen te onderzoeken. Dit is wat Lazersfeld al als beperkingen van de enquêtetechniek zag: het heeft namelijk geen experimentele opzet, er moet afgegaan worden op wat mensen zeggen en niet op waarnemingen van wat ze doen, en het is het bestuderen van afzonderlijke individuen in plaats van groepen (Goudsblom 1990: 37).

Het tweede criterium van Goudsblom is **systematiek**, dat wil zeggen dat ik vanuit bestaande sociologische theorieën zal werken, eenduidige begrippen moet gebruiken, en dat ik deze overzichtelijk en controleerbaar moet maken. Ik heb er voor gekozen om een aanzienlijk deel van deze scriptie een literatuuronderzoek te laten zijn. Dit is de basis van het empirische onderzoek. Ik zal moeten verantwoorden waarom ik bepaalde theorieën gebruik en andere theorieën niet om de systematiek van het onderzoek te vergroten.

De **reikwijdte** van dit onderzoek is geografisch gezien vrij groot, het betreft namelijk Nederland. Maar aangezien ik slechts aan de hand van een klein aantal gebeurtenissen onderzoek doe naar de rol van collectief geheugen voor de nationale identiteit, is de reikwijdte ook weer erg klein. Ook het aantal respondenten zal beperkt zijn, aangezien ik maar een beperkte tijd aan deze scriptie kan besteden. Het is niet mogelijk om algemene uitspraken te doen over 'het' collectieve geheugen en 'de' nationale identiteit van 'de Nederlanders'. Toch denk ik dat beter is om de reikwijdte niet al te groot te laten zijn, omdat dan de systematiek kleiner zal worden.

Bij het laatste criterium, **relevantie**, gaat het erom dat het onderzoek een nut dient. Dat betekent er voor te waken dat het onderzoek geen *'so what'* resultaten oplevert (Flyvbjerg 2001: 132). Door de kleinschaligheid van dit onderzoek zal de relevantie ook niet enorm zijn, maar ik hoop wel een bijdrage te leveren aan het vergroten van het inzicht in de werking van collectief geheugen en het ontstaan van nationale identiteit. Nationale identiteit is een onderwerp waar recent veel over gediscussieerd, geschreven en gesproken wordt. Het speelt een rol in het integratiedebat, en ook rond het opstellen van de Canon van de Nederlandse geschiedenis. Wellicht dat deze scriptie iets kan toevoegen of nuanceren bij deze discussies.

2. Theoretisch Kader.

2.1 Wat is nationale identiteit?

Nationale identiteit is een begrip dat behoorlijk ongrijpbaar en omstreden is. Voor een onderzoek dat een goede systematiek kent, is het echter onontbeerlijk om een goede definitie van het begrip aan te geven. Zonder een goede definitie zal de rest van het onderzoek nergens op gegrond zijn. Daarom zal ik aan de hand van verschillende definities en omschrijvingen proberen te schetsen waar het om draait bij het begrip nationale identiteit. Dat het niet eenvoudig is, stellen ook Koen Koch en Paul Scheffer in de inleiding van de bundel 'Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit.' (Koch& Scheffer 1996):

> Hoe scherper wij onze nationale identiteit willen omschrijven, des te sneller verdwijnt de overeenstemming over Nederland eigenlijk typeert. (…) De omschrijving van onze nationale identiteit is een voortdurend debat (p 8).

Dit is tevens het gevolg van het feit dat een veranderende wereld, veranderende identiteiten oplevert. Als er enorme veranderingen plaatsvinden in onze omgeving, heeft dat invloed op hoe wij onszelf zien. Een collectieve identiteit is volgens P.W. Preston dan ook *'a matter of the creative response of groups to the structural circumstances enfolding the collectivity which they inhabit* (Preston 1997:1).

Civis Mundi is een tijdschrift over politieke filosofie en cultuur. Zij geven regelmatig een bundel uit. Het jaarboek van 2001 heeft als titel 'Nationale identiteit. Van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging' (Couwenberg 2001). Couwenberg stelt het volgende over nationale identiteit:

> Nationale identiteit is in mijn zienswijze het verhaal van een zich ontwikkelend nationaal zelfbesef met wisselende accenten, al naar gelang de historische constellatie, maar met meer continuïteit dan historici tegenwoordig vaak beweren. Het is de expressie van een zekere mate van culturele integratie en sociale cohesie, tot uiting komend in samenbindende elementen als: een gemeenschappelijke taal, geschiedenis en daarin geworteld erfgoed en in samenhang hiermee een gevoel van historische lotsverbondenheid; een zich ontwikkelend complex van gemeenschappelijke tradities, waarden en belangen; en nationale instellingen als belichaming daarvan (Couwenberg 2001: 9).

Couwenberg stelt dus dat de inwoners in een land een bepaalde mate van cohesie voelen, waardoor er processen ontstaan die deze cohesie versterken. Een aantal pagina's verderop stelt hij dat dit een fundamentele menselijke behoefte is, 'een behoefte aan een zekere geborgenheid, een eigen plek, een eigen identiteit als sociaal wezen.' (Couwenberg 2001: 18) Tevens wijst Couwenberg erop dat nationale identiteit geen statisch iets is, maar dat het steeds verandert. Wat blijft er dan over van de nationale identiteit? Hier antwoord Anthony Smith het volgende op: 'Collectieve identiteit verwijst niet naar uniformiteit door alle generaties heen, maar naar een besef van continuïteit van opeenvolgende generaties (Smith 1991: 25).

Anthony Smith stelt dat een nationale identiteit bestaat uit de volgende 5 kenmerken:

- een historisch grondgebied of thuisland
- gedeelde mythes en historische herinneringen
- een gedeelde publieke massacultuur
- gedeelde wettelijke rechten en plichten voor alle burgers
- een gedeelde economie waarin de burgers zich bewegen.

Smith legt minder dan Couwenberg de nadruk op een gevoel van solidariteit en cohesie. Het gaat bij hem niet om sentimenten maar om kwantificeerbare kenmerken. Koen Koch is het hier niet mee eens, hij stelt dat het 'eigene' van een land niet uit objectieve kenmerken bestaat. Hij stelt:

> "Dat 'eigene' (cultuur, waarden en normen, instituties) is er natuurlijk, en het valt des te meer op naarmate men meer met anderen geconfronteerd wordt. Ik beschouw dat eigene echter niet als een reflectie van de objectief kenbare Nederlandse natie. Evenmin beschouw ik dat 'eigene' als iets wat juist aan Nederlanders als exclusief geboortegeschenk toekomt en waarvan alle andere bewoners van deze wereld nadrukkelijk uitgesloten zijn. Ik beschouw dat eigene als een historisch product, als datgene wat de mensen die in deze sompige moerasdelta moesten samenleven geproduceerd hebben. Gegeven de vanzelfsprekende diversiteit tussen deze mensen, arm en rijk, machtig en machteloos, protestant en katholiek, arbeider en ondernemer, gevestigde en buitenstaander, ontwikkelde dat 'eigene' zich vooral in voortdurende strijd waarbij ieder voor zich zijn eigen belangen en idealen probeert te realiseren" (Koch&Scheffer 1996: 47).

De verbondenheid met een natie sluit ook mensen buiten. Juist in het contrast met andere naties, wordt de eigenheid duidelijker. Zo werkt dat bij alle collectiviteiten en dus ook bij naties. (Koch & Scheffer 1996: 11). Daarom is het spreken over nationale identiteit ook een beladen onderwerp. In de Tweede Wereldoorlog is immers gebleken dat de verheerlijking van de eigen nationaliteit in contrast met andere nationaliteiten veel mensenlevens kan kosten. Deze verheerlijking, nationalisme, werd in de naoorlogse decennia gezien als gevaarlijk omdat het in de twintigste eeuw aan de grond van veel oorlogen en catastrofes lag (Zwaan in Koch & Scheffer 1996: 69).

Vanaf de jaren 80 van de twintigste eeuw, is nationale identiteit weer meer in de belangstelling komen te staan. Het discours is nu echter anders, het gaat meer over de neutrale aspecten van het nationale, en niet over de verheerlijking van een natie, en vijandigheid ten opzichte van andere naties. Het is een meer wetenschappelijk dan politiek discours (Von der Dunk 1992: 10). Om de gevoelige lading van de term helemaal te vermijden wordt ook wel gesproken over 'culturele identiteit'. Bij deze term komt de vraag op wat de verschillen tussen nationale en culturele identiteit zijn. L. Beheydt beschrijft culturele identiteit als een dynamische identiteit die verandert onder invloed van zich wijzigende sociale omstandigheden. Toch is er een zekere stabiliteit die gebaseerd wordt op een gemeenschappelijke taal, een traditie van kennis en ideeën, een aparte houding ten opzichte van memorabele feiten en plaatsen (collectief geheugen), een godsdienst en een maatschappijvorm. Per cultuur verschilt de nadruk op de verschillende elementen. In België is de gemeenschappelijke taal natuurlijk niet aanwezig (daarom wordt er ook vaak gevraagd of er een Belgische of een Vlaamse en een Wallonische identiteit is) maar speelt godsdienst wel een belangrijkere rol dan in Nederland (Couwenberg 2001: 66). Ik denk dat culturele identiteit en nationale identiteit veel overlappingen hebben, hoewel er binnen een natie ook veel verschillende culturen zijn. Mensen hebben ook veel verschillende identiteiten, en horen bij verschillende groepen, dat sluit

niet uit dat ze ook een nationale identiteit hebben. Onder verschillende omstandigheden, voelen mensen verbondenheid met verschillende mensen. Tijdens een Wereldkampioenschap voetbal voelen mensen zich Nederlander, terwijl men zich in een andere situatie geen Nederlander maar 'Amsterdammer', 'vrouw', 'kunstliefhebber' 'tweedejaars' of 'Feyenoorder' voelt. Nationale identiteit en culturele identiteit zijn vrijwel hetzelfde, maar omdat er meerdere culturen in een land zijn kun je voor de duidelijkheid beter spreken over een nationale identiteit.

Gevoelens van nationale identiteit hebben te maken met gemeenschappelijke taal, cultuur, geschiedenis, normen en waarden en symbolen. Het is echter ook een van de voorwaarden om een gevoel van thuis zijn te geven, en een actief burgerschap te stimuleren. Daarom gaat het debat over nationale identiteit ook vaak over immigranten die zich niet (of slechts gedeeltelijk) identificeren met Nederland, maar met het land waar zij en hun ouders geboren zijn, waar ze de taal van spreken en de cultuur, normen en waarden en symbolen van delen. Het citaat van Geert Wilders aan het begin van deze scriptie geeft een voorbeeld van kreten die tijdens dit debat te horen zijn. Het is echter belangrijk om nationale identiteit nadrukkelijk niet te statisch op te vatten, maar te beseffen dat deze gevormd wordt door de inwoners van het land, en dat de identiteit veranderd als er immigranten in een land komen wonen. Wel is het belangrijk om te proberen om een gemeenschappelijke identiteit te blijven vormen, en daarbij zullen zaken als het spreken van de Nederlandse taal, respect voor democratie en de wet een belangrijke rol bij spelen. (Adviesorgaan RMO Advies 9. Nationale identiteit in Nederland. September 1999.) Het spreken van de taal van het land is belangrijk omdat taal erg belangrijk is binnen een collectief. P.W. Preston stelt dat als volgt: "Each language articulates or organizes the World differently. Languages do not simply name existing categories, they articulate their own" (Preston 1997: 6). Binnen een taalgemeenschap delen mensen dezelfde uitdrukkingen, en delen mensen de uitdrukkingen over hoe de wereld eruit ziet. Wie die taal niet tot in de puntjes kent, zal altijd het gevoel hebben een buitenstaander te zijn.

Het gevoel 'ergens bij te horen', om het gevoel lid van een natie te zijn, kunnen we nationaal zelfbesef noemen. Dit is een andere dimensie van nationale identiteit dan het 'karakter' van een samenleving. Bij karakter gaat het meer over de cultuur die historisch is ontwikkeld binnen een samenleving. Het is, denk ik, belangrijk om beide dimensies te verwerken binnen een definitie van nationale identiteit. Dat is gebeurd in de definitie die het Adviesorgaan RMO (Raad Maatschappelijke Ontwikkeling) hanteert. Hier komen de verschillende elementen samen welke ik in dit stuk behandeld heb: de complexiteit van het begrip; de dynamiek van de identiteit; de behoefte ergens bij te horen; de specifieke kenmerken van een gemeenschap; het proces van identificatie met een gemeenschap en de negatieve connotatie van het begrip. In het rapport 'Nationale Identiteit in Nederland' (1999) stelt het RMO het volgende over nationale identiteit:

> 'De Raad constateert dat nationale identiteit een moeilijk grijpbaar en complex begrip is. Hij vat nationale identiteit op als het besef deel uit te makken van een volk of nationale samenleving, van een gemeenschap met specifieke kenmerken. Dat besef is zo sterk dat het leidt tot identificatie met die gemeenschap. De kenmerken van die gemeenschap zelf zijn naar mening van de Raad van ondergeschikt belang, mede omdat zij in de loop der tijd veranderen: nationale identiteit is een dynamisch begrip. De Raad meent dat nationale identiteit niet negatief beoordeeld moet worden. Zij draagt bij aan gevoelens van erbij te horen en aan actief burgerschap. Daarbij tekent de Raad evenwel aan dat nationale identiteit niet mag leiden tot extreem nationalisme; noch dat deze het

exclusieve bezit mag zijn van de autochtone ingezetenen van Nederland.' (Adviesorgaan RMO Advies 9. Nationale identiteit in Nederland. September 1999.)

Ik ben het met het RMO eens dat het niet veel zin heeft om uit te wijden over de kenmerken van een nationale identiteit. Die zijn zo veranderlijk dat deze scriptie elk half jaar opnieuw uitgegeven zou moeten worden. Het is wel heel aanlokkelijk om de nationale identiteit van de Nederlanders wel te proberen te beschrijven, en veel auteurs hebben het dan ook wel gedaan. Een leuke poging hiertoe is gedaan in de bundel 'Ons soort mensen. Levensstijlen in Nederland' (de Jonge 1997). De auteurs van deze bundel proberen vanuit bepaalde allerdaagse goederen en verschijnselen de levensstijlen van Nederlanders te beschrijven. Vanuit het gebruik van de agenda, gordijnen, het verschijnsel gezelligheid en vakantierituelen worden Nederlandse levenstijlen beschreven. In 1949 heeft J. Huizinga ook al een poging gedaan om 'Nederlands Geestesmerk' te beschrijven. Kenmerken van dit geestesmerk zijn volgens Huizinga 'eenvoud, verdraagzaamheid, maatgevoel, antiheroïsme, netheid, nijverheid, met als schaduwzijde gebrek aan verbeeldingskracht, een neiging tot pietluttigheid en de zuinigheid van een koopman.' (Huizinga 1949: 499) Meer recentere beschrijvingen van het karakter van de Nederlanders zijn onder andere van Von der Dunk (1992) die onder andere tolerantie, hypocrisie, organisatorische hang tot decentralisatie, gebrek aan zelfbewustzijn en bewustheid van kleinheid als kenmerken van 'de' Nederlanders noemt. Ik denk echter dat een beschrijving van het 'volkskarakter' niet op wetenschappelijke grond gebeuren kan. Het blijft te ongrijpbaar en te dynamisch om hier op wetenschappelijke grond een beschrijving van te geven. Nationale identiteit is iets wat bestaat, maar waar het zich in uit, is niet iets waar het in deze scriptie om draait.

Ik heb de elementen die ik belangrijk acht voor de omschrijving van het begrip nationale identiteit, behandeld. Dit betekent echter niet dat ik een compleet overzicht van de literatuur over dit onderwerp heb gegeven. De omschrijving die de RMO geeft van nationale identiteit vind ik zo compleet dat ik die wil volgen in de rest van deze scriptie.

2.2 Wordt, naarmate de globalisering doorzet, nationale identiteit postnationaal?

Een van de grootste discussies die over het onderwerp nationale identiteit gaan, is over de vraag of door de toegenomen globalisatie mensen zich nog wel identificeren met een natie of dat mensen zich meer wereldburgers of Europeanen voelen. Dit heeft te maken met identiteit omdat, als de wereld om je heen verandert, het zelfbesef van mensen ook verandert.

Van dit laatste is John Urry overtuigd. Hij beschrijft in ' *Sociology beyond societies. Mobilities for the twenty-first century'* hoe grenzen vervagen door toenemende globalisatie en mobiliteiten. Het concept samenleving in termen van 'natiestaat, 'burgerschap' en 'nationale samenleving' is volgens hem door grootschalige transnationale netwerken en de toegenomen mobiliteiten van mensen over grenzen heen, niet meer houdbaar (Urry 2000: 17). Hij spreekt over een 'post-nationaal' burgerschap, de rechten en plichten van mensen zijn niet meer gebonden aan een territorium waar de staat de grootste

zeggenschap heeft (Urry 2000: 167). Ook stelt hij dat een significant aantal mensen zich meer als burger van een transnationale eenheid ziet dan van een nationale staat (Urry 2000: 178). Er zou meer interdependentie bestaan tussen 'de mensheid' dan tussen burgers van individuele natiestaten. Tevens heeft de staat zich ontwikkeld hebben van een *gardener* die de samenleving actief vormgeeft, naar een *gamekeeper,* een staat die zich niet bezighoudt met details, maar alleen tracht *flows* over en binnen de landsgrenzen heen te reguleren.

Als Urry gelijk heeft, lijkt het niet meer nuttig om te onderzoeken of mensen zich door collectieve herinneringen deel uit voelen maken van een nationale eenheid. Ten eerste zouden mensen binnen een land niet meer gebeurtenissen met elkaar delen dan met mensen uit een ander land en ten tweede zou die nationale eenheid niet eens bestaan. Ik denk echter dat de natiestaat er zeker nog wel toe doet en dat nationale gevoelens zeker nog wel een rol spelen. Hierbij ontken ik niet dat mobiliteiten een grote rol spelen, auto's, Internet en vliegtuigen hebben het leven en ook samenlevingen drastisch veranderd. Iedereen weet wat er gebeurd in andere landen, wat er te koop is en hoe het in eigen land anders is dan in andere landen. Maar toch denk ik dat een samenleving in essentie nog steeds gebaseerd is op de natiestaat. Het referendum over de Europese Grondwet is in Nederland denk ik vooral afgewezen omdat Europa en Europese politiek niet als belangrijk gezien wordt. De rol van de staat is niet uitgespeeld, en bestaat niet enkel uit het controleren van flows. De afgelopen verkiezingen en verkiezingscampagnes hebben laten zien dat de politici het onderwerp Europa zoveel mogelijk vermeden en de politieke partijen zich meer bezig houden met vooral nationale politieke zaken als vergrijzing, armoedebestrijding, onderwijs en integratiebeleid dan met transnationale onderwerpen. Het onderwerp Europa lijkt wel te worden vermeden.

Burgers voelen zich meer lid van een transnationale samenleving dan van een natiestaat, stelt Urry. Dat zal dan meer te maken hebben met de rechten die burgerschap met zich meebrengt. Mensenrechten zijn bijvoorbeeld grensoverschrijdend. Niet transnationaal, eerder westers, maar ook niet nationaal. Wij voelen ons verbonden met Fransen en Duitsers, omdat we weten dat als we daar komen dat we niet gearresteerd worden als we bij wijze van spreken onze kauwgom op straat uitspugen. Anderzijds voelen we ons niet hetzelfde als Fransen, die wonen in een heel ander land, met een andere cultuur, andere symbolen, en (erg belangrijk) een ander taal.

Urry stelt tevens dat uitingen van nationale identiteit vaak uitgevonden zijn, en vormgegeven worden door selectief onthouden en vergeten, en dat mensen naar plaatsen reizen waar nationale gebeurtenissen massaal gevierd worden. Door de toegenomen mobiliteit worden deze reizen naar nationaal gezien 'heilige' plaatsen toegankelijk voor mensen van buiten de grenzen. Dit zijn ook plaatsen waar juist veel toeristen op af komen. Urry concludeert dan dat op deze plaatsen meer een 'Europese' geschiedenis gevierd wordt dan een nationale (Urry 2000: 148). Urry onderbouwt dit argument echter niet, en daarom denk ik te kunnen zeggen dat deze plaatsen nog steeds een rol spelen in de nationale traditie. Dat het bezocht wordt mensen van buiten de landsgrenzen geeft deze plaatsen juist de erkenning dat dit echt iets voor het land waar het staat of plaatsvindt. De toeristen zullen daar heen gaan om iets mee te maken van een viering van een nationaal feest. Een Nederlandse toerist in Frankrijk zal zich echt niet verbonden voelen met de Fransen die veertien juli feest vieren. Hij zal

ondervinden dat dit een feest is voor de Fransen, en de Fransen zullen juist door de aanwezigheid van toeristen, meer ervaren dat het echt een viering van de Franse geschiedenis is.

Het Sociaal Cultureel Planbureau heeft het rapport 'Leeft Europa wel?' in september 2002 uitgebracht (Dekker, Schnabel, Capel, Van Dun en Vinken). In dit rapport wordt aan de hand van bevolkingsenquêtes de publieke opinie over Europa gemeten.

De opstellers van dit rapport merken op dat zoiets als een Europese Unie-identiteit niet bestaat. Op de vragen of de Europese eenwording leeft onder de burgers en of de inwoners van de lidstaten van de Europese unie zich Europeaan voelen, geven zij het volgende antwoord:

> "Als men daarvoor de als maatstaf de mate van beleving van de nationale of lokale identiteit aanlegt, moeten deze vragen met neen beantwoord worden. Uit Eurobarometer onderzoek van enkele jaren geleden blijkt dat mensen zich vooral gehecht voelen aan hun eigen dorp of stad en aan hun land. De gehechtheid aan Europa is veel minder sterk en veel minder algemeen. (…)Hoewel steeds meer ooit nationale bevoegdheden aan de EU worden overgedragen, lijkt de EU nog ver verwijderd van een binding van naties tot een nieuwe unie-natie. De vlag wappert naast de nationale vlag "(p. 44).

Wel wijst dit rapport erop dat het niet vaststaat dat de vorming van een Europese identiteit nooit zal plaatsvinden. Dit proces kost tijd, en wellicht dat in de loop van de eeuw mensen hun nationale identiteit steeds meer over zien gaan in een Europese identiteit, maar vooralsnog is dit nog niet het geval. Tevens stelt het SCP dat de integratie van de EU vooral over politieke zaken gaat. Van een culturele unie is geen enkele sprake. In november 2006 is het rapport 'De Lange Weg Naar Brussel' verschenen (Van den Berg: 2006). Dit rapport is opgesteld naar aanleiding van de Nederlandse afwijzing van de Europese grondwet door middel van het referendum in begin 2006. Het SCP concludeert dat 'Europa' niet erg leeft onder de bevolking van Nederland. De Nederlanders hebben niet veel kennis over Europa, slechts de helft zegt te weten hoe de Europese besluitvorming werkt. De overgrote meerderheid van de bevolking is niet geïnteresseerd in de Europese politiek. Het SCP stelt: 'Het gegeven dat de overgrote meerderheid van de bevolking niet erg geïnteresseerd lijkt te zijn in de Europese Unie, duidt op een beperking van de affectieve betrokkenheid.' (p. 13) Over de identiteit van de Nederlanders is het volgende geschreven:

> Zeven op tien Nederlanders (71%) voelen zich gehecht aan de eigen stad of het eigen dorp. Eveneens zeven op tien (72%) voelen zich gehecht aan de eigen streek en acht op
> de tien voelen zich gehecht aan Nederland. 57% Van de Nederlanders voelt zich gehecht
> aan Europa. In vergelijking met het Europese gemiddelde voelen Nederlanders zich
> minder gehecht aan hun omgeving.

Grafisch weergegeven in vergelijking met andere landen van Europa ziet de gehechtheid aan de verschillende locaties er als volgt uit:

Grafiek 2.1 Gehechtheid aan woonplaats, streek, land en Europa van Europeanen en Nederlanders.

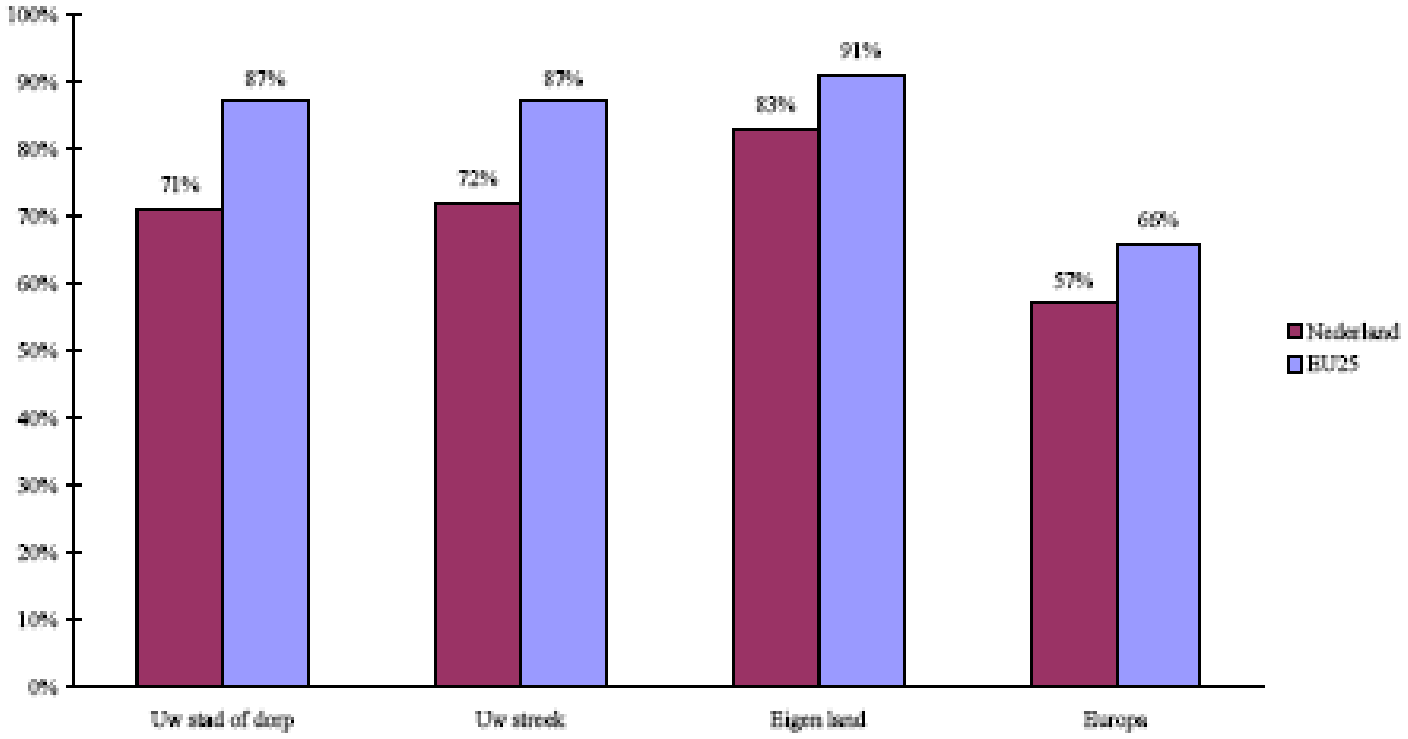

Bron: Eurobarometer 63.4 pagina 53.

Deze gegevens tekenen dat nationale identiteit er nog wel toe doet. Wel is het typisch dat Nederlanders zich minder gehecht voelen aan de nationale identiteit dan mensen uit andere lidstaten van Europa. Vaak wordt er gesteld dat dit komt omdat Nederlanders (als kenmerk van hun nationale identiteit) een zwak cultureel zelfbewustzijn zouden hebben (Couwenberg 2001: 106, Von der Dunk 1992: 35). Dat 57% van de Nederlanders zich ook gehecht voelt aan Europa geeft aan dat een identiteit of gehechtheid niet exclusief is, maar in meerdere situaties vorm gegeven kan worden. Het RMO:

> "(…)valt op dat de Europese eenwording, die gepaard gaat met een aanzienlijke inperking van nationale beleidsruimte, door de meeste Nederlandse burgers niet negatief wordt beoordeeld, integendeel. Een van de verklaringen hiervoor kan voortkomen uit het feit dat gevoelens van identiteit elkaar eerder versterken dan dat deze elkaar uitsluiten. Dat wil zeggen dat een identificatie met Nederland de ontwikkeling van een Europese identiteit niet in de weg staat. Ook is het mogelijk dat Nederlanders de verschuivingen van instrumentele macht van het nationale naar het Europese niveau accepteren, zonder dat deze hun gevoelens van nationale identiteit beïnvloeden. De Raad verwacht niet meer in het algemeen niet dat de Europese eenwording op korte termijn bijdraagt tot een verplaatsing van gevoelens van identiteit naar Europa. Hij acht het evenwel niet uitgesloten dat het vraagstuk van nationale identiteit tegen de achtergrond van de Europese eenwording urgenter zal worden." (www.Adviesorgaan-rmo.nl/info/advies.php?id=17&s=16)

Gevoelens van identiteit zijn uiteraard individueel bepaald. Daarom zullen er altijd mensen zijn die zich niet identificeren met Nederland, maar zich Europeaan of kosmopoliet noemen. Elsbeth Etty is zo iemand. In 2001 is er in het NRC een discussie geweest over nationale identiteit, 'In het holst van Nederland' geheten. Elsbeth Etty schrijft in haar bijdrage aan

deze discussie dat de wereld haar vaderland is (NRC 18/05/2001). In de tijd dat er nog geen Internet, wereldwijde televisie uitzendingen en communicatiemogelijkheden waren, zouden er geen mensen geweest zijn die zich kosmopoliet genoemd zouden hebben, alleen al omdat men van niets wat buiten de regio gebeurde, afwist. Globalisatie en de toename van mobiliteiten heeft dus de mogelijkheid om je kosmopoliet te voelen, uitgebreid, maar de meerderheid voelt zich nog verbonden met de natie. De reden hiervoor is dat

> "nationale identiteit beantwoordt aan een fundamentele menselijke behoefte, t.w. de behoefte aan een zekere geborgenheid, een eigen plek, een eigen identiteit als sociaal wezen. In die behoefte is in Nederland lang primair voorzien door familie, stand, kerk, zuil en lokale gemeenschap. Maar naarmate die aan betekenis inboeten als gevolg van economische en politieke moderniseringsprocessen wordt nationale identiteit als identificatiemogelijkheid belangrijker. In Nederland uit zich dit o.a. in buitensporige oranjegekte bij internationale sportgebeurtenissen. Al zal ook de emotionele binding aan naties verminderen in een steeds meer globaliserende wereld, toch zal er behoefte blijven aan een zekere geborgenheid in nationale en subnationale verbanden, een plek waar men zich thuisvoelt als tegenwicht tegen de toenemende individualisering en globalisering van de samenleving. Ook in dit kleine land zal de behoefte waarschijnlijk niet verdwijnen, al is er een kleine kosmopolitische elite die zegt daar geen behoefte aan te hebben" (Couwenberg 2001: 18).

Volgens Couwenberg miskennen de 'capitulanten' -zoals hij mensen die nationale identiteit ontkennen noemt-, dat de beleidspolitiek in Nederland erop gericht is om identiteiten in kleine kring te waarborgen en te beleven, en dat deze identiteiten uitgangspunt zijn van grotere cirkels van identiteit (Couwenberg 2001: 50). De nationale identiteit ontstaat volgens hem dus vanuit de kleinere kringen waar mensen zich mee identificeren, en is daarom ongeveer onontkoombaar.

Globalisatie zou nationale identiteit ook kunnen versterken doordat in confrontatie met andere culturen men zich meer bewust wordt van de eigen cultuur. Dit zou kunnen betekenen dat wanneer mensen iemand uit een andere cultuur tegenkomen, zich juist bewust worden van hun eigen cultuur en de identiteit van hun natie. " Waar je ook bent ter wereld, je Nederlanderschap neem je overal mee en dat bepaalt mede hoe je op anderen reageert als hoe anderen op jou reageren" (Couwenberg 2001: 18).

Ook de socioloog Duyvendak stelt dat de rol van natiestaten bepaald niet uitgespeeld is. Tevens kan hij nog landspecifieke kenmerken in opvattingen en gedragingen aanwijzen (2005: 8). Zo uit de toegenomen keuzevrijheid in Nederland zich niet in heterogene opvattingen, maar juist in een homogene progressieve uitkomst. In Nederland zijn mensen sneller van mening veranderd over 'afwijkend gedrag' dan in omringende landen. Er is een bepaalde 'eensgezindheid' in Nederland, een "breed gedeelde vooruitstrevendheid" (Duyvendak 2005: 5). Dit leidt echter wel tot een grotere waardenkloof tussen allochtone 'vooruitstrevende' inwoners en allochtonen inwoners die deze opvattingen niet delen.

Op grond van deze bespreking denk ik dat ik in deze scriptie kan gaan zoeken naar een nationale identiteit, gebonden aan het territorium van Nederland. Globalisatie is een uitdaging voor nationale staten die de nationale identiteit

willen behouden, maar kan ook, door middel van de behoefte aan geborgenheid, en de confrontatie met andere culturen, nationale identiteit versterken.

2.3 Wat zijn collectieve herinneringen?

Tot nu toe heb ik het nog niet uitgebreid gehad over collectieve herinneringen. Wel is het begrip een aantal malen genoemd als één van de elementen die belangrijk zijn voor het ontstaan van nationale identiteit. In deze paragraaf zal ik dieper ingaan op collectieve herinneringen.

De verschillende elementen van het onderwerp collectieve herinneringen komen naar mijn idee het best aan bod aan de hand van twee boeken, namelijk '*Recovered Roots. Collective memory and the making of Israeli national tradition' geschreven door Yael Zerubavel* (1995) en '*Cultural trauma. Slavery and the formation of African American Identity'* (2001), geschreven door Ron Eyerman. Zoals de titels al aangeven, worden aan de hand van gebeurtenissen in twee verschillende landen, Israël en de Verenigde Staten, aangegeven wat de invloed van collectieve herinneringen op de vorming van collectieve identiteit is. Na de bespreking van deze twee boeken, kunnen we aangeven waar collectieve herinneringen uit bestaan en ontstaan, wat de relatie met identiteit is en kunnen we kijken naar de situatie in Nederland. Hierbij zal het begrip 'sociaal drama' aan bod komen. Dat begrip gebruikt Eyerman in een beschrijving van de invloed van de moord op Theo van Gogh op de Nederlandse samenleving.

Allereerst een korte inleiding op het onderwerp collectief geheugen. Hierbij is de klassieke socioloog Maurice Halbwachs onmisbaar. Halbwachs is degene die de term collectief geheugen als eerste uitgebreid behandelt heeft. Hij stelt dat collectief geheugen ontstaat binnen een groep om de unieke identiteit tegenover andere groepen vast te stellen. Het ontstaat binnen een sociaal kader. Daarom wordt het ook wel '*social memory'* genoemd. Individuele herinneringen worden vooral sociaal door erover te praten. Geheugen is niet gelegen in de hoofden van individuen maar meer in het *discourse* van mensen die samen over het verleden spreken (Eyerman 2001: 6). Sociale groepen construeren vaak beelden van het verleden. Deze beelden ontstaan door communicatie, en niet zozeer door individuele herinneringen. Er wordt door communicatie een soort *agreed version* van de verschillende individuele herinneringen opgesteld (Fentress&Wickham 1992: 3/4). Er bestaat vaak een verschil tussen hoe een gebeurtenis in het collectieve geheugen is opgeslagen, en hoe het werkelijk gebeurd is. Door deze aangepaste versie van een gebeurtenis kan een groep een beeld van zichzelf construeren en zichzelf door de tijd heen herkennen (Halbwachs 1992: 86). Collectief geheugen is niet geheel anders dan de werkelijke gebeurtenis, maar maakt selecties; wat is belangrijk om te benadrukken, en wat kan beter weggelaten worden (Zerubalvel 1995: 5)? Fentress&Wickham (1992) stellen:

> "The essential subjectivity of memory is the key issue to begin with. Of course, memories about the past can themselves change across time, but, even when they do not, they will certainly be selected out of the potentially infinite set of possible memories, for the relevance to the individuals who remember them, for their contribution to constructing personal identity and relationships. This is true both when individuals recall their own personal experience and when they remember episodes from the stock of memories that are collectively held. (Fentress&Wickham 1992:88)

Onthouden en vergeten zijn twee processen die meewerken aan de ontwikkeling van het collectieve geheugen. De belangrijkste collectieve herinneringen gaan over de onderscheiden sociale positie van een groep en de historische ontwikkeling die deze groep heeft doorgemaakt. Op deze manier werkt het mee aan de ontwikkeling van een identiteit als

natie, en als een door de geschiedenis bewegende eenheid. Vandaar dat moderne naties terugkijken naar het verleden om de gezamenlijke geschiedenis van de inwoners te benadrukken (Zerubavel 1995: 7). Het collectieve geheugen wordt vaak door de elite ontwikkeld en in stand gehouden (Fentress& Wickham 1992: 127). Daar tegenover bestaat ook zoiets als een *countermemory.* Dit is het collectieve geheugen van een andere groep in de samenleving. Deze collectieve herinneringen zijn vaak tegenovergesteld of vijandig ten opzichte van het collectieve geheugen van de elite. Door de spanningen die ontstaan tussen die twee groepen zou uiteindelijk het collectieve geheugen van een natie aangepast kunnen worden (Zerubavel 1995: 10/11). In Nederland is het 'Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis' (NiNsee) een groep die door middel van *countermemories* probeert het slavernijverleden van Nederland in het collectieve geheugen op te laten nemen. Op de website van het NiNsee staat dat haar missie is: 'het zich ontwikkelen en positioneren als hét nationale symbool van het gedeelde slavernijverleden en de gezamenlijke toekomst van alle Nederlanders, door structureel en vanuit verschillende invalshoeken het Nederlandse slavernijverleden en de gevolgen daarvan voor de Nederlandse samenleving, nationaal en internationaal voor het voetlicht te brengen.' De reden dat het slavernijverleden nu selectief vergeten wordt, is dat het het zelfbeeld van een groep geen goed doet als er negatieve verhalen in opgenomen worden. Als het NiNsee haar missie volbrengt zal het collectieve geheugen van de Nederlanders geleidelijk aangepast worden tot de slavernij als hoofdstuk is opgenomen, en het nageslacht van de slaven als groep in het collectieve geheugen gerepresenteerd worden. Vaak zijn herinneringen van kleinere of lokale gemeenschappen ook een soort *countermemories* van de nationale herinneringen. Lokale herinneringen staan vrij van de 'elite claims' (Preston 1997: 64). Er bestaat altijd een bepaalde spanning tussen persoonlijke, of herinneringen van kleinere gemeenschappen en de 'officiële' herinneringen van een land, zoals die in de geschiedenisboeken staan. Preston stelt dat de geschiedenis in die zin een voortdurend conflict is tussen de mensen met macht en de mensen die daar onder staan. Het is een strijd over bezit en controle over de historische herinneringen (Preston 1997: 65).

Het Zionisme is een beweging die altijd heeft geprobeerd om de over de wereld verspreide Joden een thuisland te geven in Israël. Binnen het Zionisme waren verschillende politieke en religieuze stromingen vertegenwoordigd. Zij hadden gemeen dat ze een gemeenschappelijke interpretatie van de Joodse geschiedenis hebben. Een belangrijk facet in de collectieve herinneringen van de Zionisten was de notie dat een land ontstaat door strijd, dood, opoffering en overleven. Nu de Israëlische staat sinds 1948 bestaat, is deze notie nog steeds aanwezig in de collectieve herinneringen van de Israëli (Zerubavel 1995: 36). Er zijn een aantal belangrijke momenten in de geschiedenis waardoor deze noties opgenomen zijn in het collectieve geheugen. Zo was er in 1920 in de door de Zionisten als Israëlisch gestichte nederzetting Tel Hai, een strijd tussen Zionisten die de plaats als verdedigden tegen Arabische belagers. Bij deze plaats sneuvelden acht Zionisten waaronder een bekende Zionistische activist, Yosef Trumpeldor. Deze doden waren een grote schok voor de Joodse gemeenschap. De laatste woorden van Trumpeldor waren: 'Het maakt niet uit, het is het waard om te sterven voor het land.'

Deze strijd en de dood van de acht mannen werd een belangrijke herdenkingsdag in de Joodse samenleving in Palestina. Het leven, de heldendaden en de dood van Trumeldor werden jaarlijks herdacht, en op scholen werd het verhaal

aan de kinderen verteld. Vooral de laatste woorden die Trumpeldor gesproken had werden goed ingeprent. Er werden gedichten, liederen, verhalen en toneelstukken over geschreven, en zo ontstond er een nieuw hoofdstuk in de Joodse geschiedenis. De gebeurtenis in tel Hai was de *missing link* tussen de Joodse geschiedenis van het Oude Testament en de moderne nationale wederopstanding. (Zerubavel 1995: 41)

De selectiviteit van collectieve herinneringen komt naar voren in het verhaal van het fort Masada (Zerubavel 1995: 60-64). Rond het jaar 70 na Christus, was Jeruzalem in handen van de Romeinen gevallen. Er waren nog vier plaatsen waar de Romeinen, die op veroveringstoer waren, nog geen macht hadden. Daarvan was Masada er één. De Romeinen belaagden het Fort, en toen de Joodse bezetters van het Fort zagen dat ze hopeloos zouden worden verslagen, pleegden zij zelfmoord om niet in handen van de Romeinen te vallen. Ze stierven liever dan slaven van de Romeinen te worden. Toen de Romeinen de dag daarna het Fort innamen vonden zij alleen maar de dode lichamen.
De geschiedenis van Masada met het verzet tegen de Romeinen draagt een grote symbolische betekenis voor de latere Zionisten. Het geeft de moderne staat een vorm van legitimatie en een model voor de toekomst (Zerubavel 1995: 68). De mensen van Masada werden een icoon van de vrijheid en nationale waardigheid. Het was een belangrijke patriottische les. Er was echter wel een selectieve representatie van het verhaal voor nodig. Het oorspronkelijke verhaal werd echter wel in een aangepaste versie onthouden. Sommige aspecten moesten worden vergeten en andere aspecten moesten worden benadrukt om de betekenis van het verhaal te veranderen. De versie van de Joodse Historicus Jossipon werd gebruikt. In deze versie hadden de mensen van Masada geen zelfmoord gepleegd, maar waren zij in de bloederige strijd met de Romeinen gestorven, nadat ze tot het bittere eind hadden gevochten. Dit verhaal werd belangrijk in de Zionistische ideologie. De waarde die eruit gehaald werd was dat Israëli nooit opgaven en door zouden vechten tot het einde (p. 70). Deze eigenschap zat immers in de genen die doorgeven werden door de voorvaderen.

De collectieve herinneringen van Israel laat een duidelijke tendens zien in het gedenken van heldendaden, en het verdrukken van gebeurtenissen die geen heldendaden waren. Zo werd de herinnering aan Masada in contrast gesteld met de slachtoffers van de Holocaust. Rond 1942 begonnen de 'helden' van Masada opgehemeld te worden. De vrees voor de oprukkende Duitsers zorgde voor de herinnering aan het moedige verzet in Masada. De strijd Masada werd tegenover de passiviteit van de Joden in Europa gesteld. Vooral de jeugd die opgegroeid was met de Hebreeuwse nationalistische educatie stelde dat het beter was te sterven voor de vrijheid dan passief in gevangenschap genomen te worden (p. 71). De opstand in Warschau door gewapende Joden tegen de Duitsers werd gezien als het 'Masada van Warschau.' Vanaf 1940 tot 1960 werden de slachtoffers van de holocaust in Israël vrijwel genegeerd. Dit negeren ging hand in hand met het 'vergeten' van de zelfmoord passage in het verhaal van Masada. De gebeurtenissen in de Holocaust mochten alleen het Zionistische gedachtegoed bevestigen. 'Joden en Israël horen in een staat, daarbuiten gaat het mis' (p. 75). En alleen de opstandelingen in Warschau werden als Hebreeuws en Zionistisch gezien, verder waren het Joden. Het heeft lang geduurd voordat in deze situatie verandering kwam. Pas in 1953 werd een herdenkingsdag voor de slachtoffers van de holocaust ingesteld. Bij deze herdenking speelde de opstand tegen de nazi's een grote rol.

Na de stichting van de staat Israël, in 1948, en de volgende formatiejaren, had de zorg om de sociale constructie van een nationale Hebreeuwse cultuur een grote impact op het ontstaan van nieuwe literatuur en nieuwe rituelen. Er was een grote behoefte om nieuwe tradities te creëren, om wortels te herontdekken, en de nationalistische aspiraties te legitimeren (p. 79). Scholen speelden hier een grote rol bij. De jeugd moest losgeweekt worden van de wereld van de (vaak) immigranten ouders. De scholen speelden een rol bij de socialisatie van de jeugd in de nationale ideologie (p83). Hierbij wordt meer gebruikt van schrijvers dan van historici, omdat in de literatuur bepaalde punten meer aangedikt kunnen worden, het kan meer gedramatiseerd worden. Gebeurtenissen worden mythes. Zo ontstaan nieuwe vormen om het verleden te herinneren en te gedenken (p. 87).

In het boek ' *Cultural Trauma. Slavery and the Formation of African American Identity'* bespreekt Eyerman het ontstaan van de Afro-Amerikaanse identiteit door een cultureel trauma. Een cultureel trauma wordt beschreven als " *a memory accepted and publicity given credence by a relevant membership group and evoking an event or situation which is (a) laden with negative affect, (b) represented as indelible, and (c) regarded as threatening a society's or groups identity existence or violating one or more of its fundamental cultural presuppositions."*(Eyerman 2001: 2)

Het 'trauma' in kwestie is de slavernij:

> '*Slavery was traumatic in retrospect, and formed a 'primal scene' which could, potentially unite all "African Americans" in the United States, whether or not they had themselves been slaves or had any knowledge of or feeling for Africa. Slavery formed the root of an emergent collective identity through an equally emergent collective memory, one that signified and distinguished a race, a people, or a community depending on the level of abstraction and point of view being put forward.'* (Eyerman 2001:1)

Niet zozeer de ervaring, maar de herinnering aan de ervaring veroorzaakt het trauma. Een cultureel trauma hoeft niet in de directe omgeving of het recente verleden plaatsgevonden te hebben. Doordat de ervaring steeds doorgegeven wordt, ook via de massamedia, wordt de inhoud aangepast en professioneel vormgegeven. De herinnering aan een gebeurtenis hangt af van hoe de gebeurtenis gerepresenteerd wordt. De media vormen hierbij de brug tussen de gebeurtenis en de herinnering aan deze gebeurtenis (Eyerman 2001: 12). De Afro-Amerikanen hebben lang een *struggle for representation* gevoerd (2001: 12). De strijd ging erom dat hun verhaal gezien en gehoord zou worden. De gebeurtenis wordt gearticuleerd, en door de collectieve representatie wordt een collectieve identiteit geconstrueerd, een manier om de 'traan in de sociale fabriek' te repareren (p. 4).

Ook Eyerman spreekt van een *countermemory* (p. 17). De articulatie van de collectieve herinneringen van de Afro-Amerikanen was een reactie op de dominante cultuur van de Verenigde Staten. De herinneringen aan de slavernij - het culturele trauma - waren noodzakelijk om een groep te vormen.

> *"Cultural trauma articulates a membership group as it identifies an event or an experience, a primal scene, that solidifies individual/collective identity. This event, now identified with the formation of the group, must be recollected by later generations who have no experience of the "original" event, yet continue to be identified by it and to identify themselves through it. Because of this distance from the event and because its social circumstances have altered*

with time, each succeeding generation reinterprets and represents the collective memory around that event according to its needs and means (Eyerman 2001: 15).

Door de collectieve herinnering aan de slavernij worden mensen een *race member.* De Afro-Amerikanen ontwikkelen een 'dubbel bewustzijn', dat wil zeggen dat ze loyaal zijn aan hun land, maar niet aan de dominante cultuur van hun land. Alleen al aan de naam 'Afro-Amerikanen' zit de collectieve herinnering aan de slavernij verbonden. 'Afro' geeft aan dat deze groep, of ze slavernij hadden meegemaakt of niet, zich niet in Amerika zou bevinden als de slavernij nooit bestaan had (p. 16). Slavernij was de herinnering die alle 'zwarten' in Amerika verenigde, en wat hun een gezamenlijke toekomst gaf.

Slavernij werd voor het eerst als traumatisch gezien toen na de periode van slavernij bleek dat de voormalig slaven geen volwaardig lid van de Amerikaanse samenleving zouden worden (p. 24). Rond het jaar negentienhonderd begonnen zwarte intellectuelen met het opstellen van een aantal overeenkomsten tussen alle zwarten om een collectieve identiteit te vormen. Dit was in de tijd dat de zwarten meer dan ooit voelden dat ze geen volwaardig lid van de samenleving waren. Omdat zij geen onderscheidende taal spraken, werden het dialect dat tijdens de slavernij werd gesproken en andere culturele expressies zoals de '*sorrowsongs'* het uitgangspunt van de *counteridentity* (p. 58). De Blues was een muziekstijl die zijn wortels in de *sorrowsongs* had. Uitgangspunt van de *counteridentity* was dat slavernij en onderdrukking een 'positieve' erfenis had achtergelaten, namelijk een vibrerende cultuur, een zelfhelpende ethiek en een manier om te overleven in de 'vulgaire, materialistische' Amerikaanse samenleving. De Afro-Amerikanen profileerden zichzelf als 'ras', in de positieve zin. Het 'ras' van de Afro-Amerikanen was 'verbonden in verleden en toekomst, zowel de huidige groep als de grote historische groep' (p. 62). Collectieve herinneringen, gezamenlijke gewoonten, doelen en religie verbinden het 'ras'. De herinneringen aan de slavernij zouden om drie reden belangrijk zijn: een moreel beroep op sympathieke blanken, het is centraal voor de vorming van een collectieve identiteit omdat het iets gemeenschappelijks geeft aan alle zwarten in Amerika, en het is van belang voor de verklaring van gedrag, de perceptie en de receptie van de zwarten in Amerika (p. 70). Eyerman stelt dat de slavernij *'is not here forgotten, but regarded as a usable past, an experience which can be appropriated. As heritage and tradition the slave past can, and should, be collected, written down and written about* (…). *Conceives as folk culture and compiled as source material, the past can be minded and used, a form of cultural capital to which blacks could be argued to have privileged access (…).*
De slavernij wordt dus als collectieve herinnering in de sociale groep van de Afro-Amerikanen gebruikt als cultureel kapitaal. Het trauma wordt omgebogen in iets waar men trots op is, en wat de sociale groep kan gebruiken om zich af te zetten tegen de dominante cultuur (p. 90).

Vanuit deze twee boeken is duidelijk geworden wat de rol van collectieve herinneringen voor een collectieve identiteit is. Belangrijke zaken zijn hierbij: het selectieve proces van vergeten en onthouden, het omvormen van historische verhalen in mythes, herinneringen worden altijd gevormd in een sociale groep, tegenover de collectieve herinneringen van de dominante cultuur ontstaan vaak *countermemories*, collectieve herinneringen kunnen een cultureel trauma worden dat

de basis is voor de identiteit van mensen die meerdere generaties later leven en deze trauma's worden een vorm van cultureel kapitaal voor een sociale groep.

Omdat deze scriptie over de situatie in Nederland gaat, bespreek ik ook het stuk *Assassination as Public Performance: The Murder of Theo van Gogh*, ook geschreven door Ron Eyerman (2006).Eyerman bepreekt in dit artikel de moord op Theo van Gogh in november 2004. Mohammed B., een Moslim jongen vermoordde van Gogh door middel van een aantal kogels en het doorsnijden van zijn nek en daarna plantte hij met een mes een brief in de borst van de dode van Gogh. Deze brief was gericht aan Hirsi Ali, een Nederlandse parlementariër die zich regelmatig kritisch uitliet over de cultuur van de Islam. De filmaker en columnist van Gogh was ook een islamcriticus, en zijn opmerkingen werden ook wel als beledigend gezien. Zo maakte hij samen met Hirsi Ali de film 'submission' waarin een jonge moslimvrouw die is beschreven met teksten van de Koran, zich, in doorzichtige kleding tegenover Allah beklaagt over het geweld tegen vrouwen. Deze film werd door de Moslims in Nederland als zeer beledigend ervaren. De moord op van Gogh leidde tot een grote schok in heel Nederland. Eyerman bespreekt deze gebeurtenis vanuit verschillende perspectieven: vanuit de *performance theory,* als sociaal drama en als cultureel trauma (p. 4). Vooral op de laatste twee perspectieven wil ik dieper ingaan. Eyerman beschrijft (in navolging van Turner (1980)) een sociaal drama als het 'breken met de normen, het overtreden van een moraal, wet, gewoonte of etiquette in een publieke arena.' Vaak gaat dit gepaard met een daad die vol zit met symboliek. De film die van Gogh samen met Hirsi Ali maakte, was voor de moslimgemeenschap zeker tegen de normen in. Maar ook het vermoorden van van Gogh was breken met normen. De symboliek ligt in het feit dat van Gogh midden op straat werd vermoord, waarbij de kwetsbaarheid van de mens in zo een gewone dagelijkse handeling als naar je werk fietsen, naar boven komt. Ook de manier waarop de moord werd uitgevoerd heeft symbolische waarde: het doet denken aan de manier waarop dieren volgens de Islamitische wetgeving ritueel geslacht worden.
Het breken met de normen in het openbaar zoals Mohammed B. dat deed, veroorzaakt crisis en conflict. Lang verborgen conflicten tussen (etnische) groepen kunnen aan het licht komen. In Nederland was dat ook het geval; er werden heftige discussies over de immigratiepolitiek gevoerd. Wat de gevolgen van dit sociale drama zijn, moet nog worden gezien. Of er vind reïntegratie van de gepolariseerde groepen plaats, of er heeft een onherstelbare breuk tussen de groepen plaatsgevonden. Na deze moord heeft zich in ieder geval niet nog een sociaal drama op het etnische vlak voorgedaan. Wel stelt Eyerman dat zich een nieuwe realiteit heeft gevormd. Het politieke en culturele klimaat is veranderd, mede door de moord op Pim Fortuyn in 2002 (p. 10). De inwoners van Nederland dachten dat Nederland een tolerant, vredig land was waar meningsverschillen door middel van gesprekken opgelost werden. Door deze gebeurtenissen komen er krassen in dat beeld.

Gebeurtenissen krijgen symbolische betekenis door de interpretatie van de gebeurtenis. Dit gebeurt door de nationale discussies die naar aanleiding van het drama plaatsvinden. Zo worden interpretaties geboren, de betekenis vastgesteld en er ontstaat een versie van het verhaal die in het collectieve geheugen wordt opgenomen. De media speelt hier een grote rol in. Ook *countermemories* ontstaan; zo zullen de verschillende moslimgroepen de moord anders

herinneren dan de autochtone bevolking. Voor beide groepen staat de moord echter symbool voor het falen van de integratie (p. 15).

Een sociaal drama kan de beginfase van een cultureel trauma zijn. Een sociaal drama is een gebeurtenis die verhoudingen kan veranderen, maar de impact van een sociaal drama is in verschillende samenlevingen anders. In traditionele samenlevingen hebben sociale drama's een groter gevolg dan in moderne, gedifferentieerde samenlevingen. Maar ook in complexe samenlevingen kunnen, als er met diep gewortelde normen gebroken wordt, collectieve identiteiten aangetast worden (p. 17). Dan wordt een sociaal drama een cultureel trauma.

> *As developed by Alexander et al (2004), the theory of cultural trauma refers to a fundamental tear in the social fabric of a society which requires both interpretation and repair. A cultural trauma represents a fundamental threat to established individual and collective identity. As represented here, a social drama is an occurrence whose significance derives in part from its power to move people, not so much as measured in numbers as in cognitive and emotional intensity. The numbers are contingent upon the interested audience, as much as the actors involved. A social drama can become or develop into a cultural trauma when a collective identity is at stake. To concretize, the social drama which was the assignation of Theo van Gogh and its aftermath, can either be a significant, but limited event, or can be the first stages of a wider cultural trauma if, as some critics maintain, it calls into question the foundations of modern Dutch society, that is the collective identity of the nation. As opposed to cultural trauma, the social drama of the van Gogh assassination might turn out otherwise, with reconciliation and a new social contract and re-affirmed collective identity. Thus we could ask about this social drama, what would a "happy ending" look like? That of course depends on perspective and point of view: for some it could be the return to a stable, tolerant multi-cultural society, for others one more ethnically pure.* (Eyerman 2006: 17)

Eyerman concludeert dus dat de moord op van Gogh een sociaal drama is dat zich zou kunnen ontwikkelen in een cultureel trauma en van invloed zijn op de nationale identiteit. Een voorbeeld van een ander sociaal drama dat in een cultureel trauma zou kunnen ontwikkelen, is de moord op Pim Fortuyn op 6 mei 2006. Ik denk dat de Tweede Wereldoorlog een sociaal drama is dat zich duidelijk heeft ontwikkeld in een cultureel trauma. Ook de generaties die de Tweede Wereldoorlog niet hebben meegemaakt, weten wat een impact de Duitse bezetters hebben gehad op de samenleving. De bezetting door de Duitsers is een verschrikkelijke geschiedenis geweest, die in het collectieve geheugen is opgenomen en van invloed is op de nationale identiteit.

Een sociaal drama hoeft zich niet tot een cultureel trauma te ontwikkelen om toch in het collectieve geheugen opgenomen te worden.

Culturele trauma's kunnen dus de basis voor een collectieve, en nationale, identiteit zijn. Aan de andere kant hebben we ook gezien dat de nationale identiteit vaak bestaat uit zaken waar een natie trots op is. Als het Nederlands elftal goed gespeelt heeft, hebben **we** gewonnen, als er verloren wordt speelden **ze** slecht. Nationale identiteit heeft te maken met gevoelens van solidariteit, en wordt vaak tegenover andere identiteiten gesteld. In het contrast met anderen benadruk je hoe goed je bent. Maar ook culturele trauma's hebben hier mee te maken. Zoals we hebben gezien bij het culturele trauma van de Afro Amerikanen, worden gebeurtenissen die veel leed hebben veroorzaakt, zó herinnert dat de Afro Amerikanen er trots op kunnen zijn. Zij hebben als collectief karaktereigenschappen geërfd die hun voorouders tijdens de slavernij opgedaan hebben, zoals doorzettingsvermogen, een sterke mentaliteit, een vibrerende cultuur en de *sorrowsongs.*

In Nederland heeft het culturele trauma van de Tweede Wereldoorlog zich in de vorm van heldenverhalen in het collectieve geheugen geprent. Het 'verzet' speelt in jeugdboeken altijd een grote rol, net als de mensen bij wie Joden onder mochten duiken. De Duitsers waren slecht, net als de landverraders die lid van de NSB, en de Nederlanders waren goed, het waren helden. Dit terwijl de meeste mensen gewoon probeerden hun leven zo normaal mogelijk te leven. Zij bemoeiden zich niet met de Duitsers, noch met de Joden. Slechts een klein deel van de bevolking was lid van het verzet.

Of collectieve herinneringen nu ontstaan zijn door traumatische ervaringen, of door heldendaden, nationale identiteit bestaat vooral uit zaken waar men trots op is.

2.4 De rol van collectief geheugen voor de nationale identiteit

Uit voorgaande bespreking kan geconcludeerd worden dat collectieve herinneringen van essentieel belang zijn voor de nationale identiteit.

De geschiedenis van een natie is heel belangrijk voor het zelfbeeld van een land of een collectieve identiteit. Doordat collectieve herinneringen selectief worden vergeten en onthouden ontstaat een nationale identiteit, en kan de natie zich profileren tegenover andere identiteiten. Ook countermemories spelen een grote rol in het vormen van een identiteit.

Ik heb de theorieën van Eyerman en Zerubavel gebruikt omdat hier door middel van voorbeelden heel concreet duidelijk wordt hoe collectief geheugen een rol speelt in de vorming van een collectieve identiteit. In het boek van Eyerman wordt heel duidelijk dat gebeurtenissen die meerdere generaties gelden zijn gebeurd, en die erg pijnlijk zijn geweest, een cultureel trauma voor de volgende generaties kunnen worden. De groep Afro-Amerikanen vinden in dat culturele trauma een gezamenlijke geschiedenis waardoor zij *race members* worden tegenover de dominante cultuur van de Verenigde Staten. De pijnlijke herinneringen worden een identificatiemiddel, en deze collectieve identiteit wordt iets waar men trots op is. Geen schaamte meer om van slaven af te stammen, maar het idee dat de voorouders de genen voor een sterk geslacht hebben doorgegeven. Een *race* dat sterk is geworden door alle ellende en ontberingen die het heeft doorgemaakt.

In het boek van Zerubavel komt naar voren dat een land collectieve herinneringen nodig heeft om een eenheid te kunnen vormen. Zonder collectieve herinneringen heeft het land geen 'cement'. Hierbij zagen we dat de versie van de gebeurtenissen desnoods ingrijpend aangepast moeten worden om collectieve herinneringen te creëren waar men trots op kan zijn. Zerubavel beschrijft diepgaand over hoe gebeurtenissen collectieve herinneringen worden. Hierbij spelen herdenkingsdagen en nationale symbolen een grote rol. Deze zijn in Israël vrijwel altijd gebaseerd op zaken uit de geschiedenis. Zo worden 'tradities' gecreëerd. Tradities zijn erg belangrijk voor een land omdat dat momenten zijn dat mensen voelen dat ze erbij horen, dat het land echt bestaat.

In Nederland zijn collectieve herinneringen ook essentieel voor de nationale identiteit. In de laatste jaren zijn er twee moorden gepleegd die het beeld dat de Nederlanders van zich zelf hebben, aangegrepen hebben. Dit waren *social drama's.* Deze zouden zich kunnen ontwikkelen tot culturele trauma's.

3. Het empirisch onderzoek.

In het theoretische gedeelte van deze scriptie heb ik vanuit de literatuur geprobeerd om de rol van collectief geheugen voor de nationale identiteit te ontdekken. In het empirische gedeelte wil ik kijken of inwoners van Nederland anno 2007 aangeven dat collectief geheugen inderdaad belangrijk is voor de nationale identiteit. Zowel het boek over het culturele trauma van de Afro Amerikanen als het boek over Israël geeft heel duidelijk aan waarom de schrijver denkt dat collectieve geheugen bepalend is voor een collectieve identiteit, maar in de boeken die ik besproken heb over nationale identiteit wordt weinig met onderzoeken of voorbeelden gewerkt. Daarbij krijg ik de indruk dat de auteurs 'denken dat de situatie zo in elkaar zit' omdat dat logisch zou zijn. Het lijkt mij dan ook nuttig om in een kleinschalig onderzoek proberen te testen of niet alleen wetenschappers dit verband zien maar ook de mensen waar het om gaat, de inwoners van Nederland. Dit bepaald dan de relevantie van deze scriptie.

Het is niet eenvoudig om dit te testen. En tevens denk ik dat de resultaten van dit onderzoek meer een kwestie van 'sfeerproeven' zullen zijn dan dat er harde feiten naar boven komen. Ik denk echter dat het toch nuttig kan zijn binnen een sociologisch onderzoek omdat dit altijd heel andere resultaten verkrijgt dan natuurwetenschappelijk onderzoek. Bij sociologie, en helemaal in dit onderzoek draait het immers om meningen, gevoelens, en vaak onbewuste percepties.

Het probleem is dan echter dat als het onderzoek resultaten laat zien die niet overeenkomen met de resultaten van het theoretische onderzoek, dat het moeilijk te bepalen is wat daar de oorzaak van is. Of de vragen zijn niet goed gesteld, of de literatuur gaat uit van zaken die onder niet- wetenschappers niet leven. Om deze onzekerheid zo veel mogelijk te vermijden, zal ik vragen opstellen die vrij ver uiteenlopen. De vragen gaan niet alleen over de rol van collectief geheugen voor de nationale identiteit, maar ook over de rol van globalisatie, en bijvoorbeeld over de binding die mensen voelen aan verschillende plekken: buurt, regio, land en Europa. De vragenlijst staat op www.Jettieformulier.tk . Via e-mail attendeer ik mensen op deze site, en aan een aantal personen heb ik gevraagd of zij de link willen doorsturen naar personen uit hun adresboek die ik niet ken. De site staat open totdat ik genoeg resultaten binnen heb. Zelf heb ik de mail naar ongeveer 100 mensen gestuurd. In de begeleidende mail staat dat ik gediend zou zijn als zij de mail doorsturen en aan 5 personen heb ik specifiek gevraagd of ze hem door willen sturen. Uitgaande van het idee dat mensen vaak het meest contact hebben met anderen die vergelijkbare achtergrondkenmerken hebben als zij zelf (jonge mensen hebben het meest contact met jonge mensen, Groningers hebben meer contact met andere Groningers dan met Utrechters) Deze 5 personen hebben bepaalde achtergrondkenmerken (leeftijd, woonplaats) waardoor zij waarschijnlijk mensen in hun adresboek hebben met andere achtergrondkenmerken dan waar ik het meest contact mee heb.

Het lijkt me verstandig om het formulier te bespreken om te toe te lichten wat de bedoelingen van de vragen zijn. De eerste drie vragen zijn:

Vraag 1

Wat is uw geslacht? Man

Vrouw

Vraag 2

Wat is uw leeftijd? ... Jaar

Vraag 3

Wat is het niveau van uw hoogst genoten of huidige opleiding?

Middelbare school

MBO

HBO

Universiteit

Ik probeer zoveel mogelijk rekening te houden met de verschillende categorieën waar mensen uit kunnen komen. Daarom vraag stel ik deze vragen, zodat als er bijvoorbeeld te veel mensen met hetzelfde opleidingsniveau, geslacht of leeftijd in de resultaten vertegenwoordigd zijn, ik dat een beetje kan 'sturen' en kan proberen om mensen met een ander opleidingsniveau, geslacht of leeftijd te bereiken.

Vraag 4 en 5 luiden als volgt:

Vraag 4

Kunt u, in volgorde van meest naar minst, aangeven waar u zich het meest mee verbonden voelt?

Voorbeeld: U voelt zich het meest verbonden met uw woonplaats, en het minst met uw regio. Dan begint u met B en eindigt met C, en daar tussen in zet u A, D en E in volgorde van waar u zich het meest aan verbonden voelt.

A. de buurt waar u woont
B. Uw woonplaats
C. de regio waar u woont
D. Nederland
E. Europa

Vraag 5

Voelt u zich meer Nederlander of meer Europeaan?

Nederlander

Europeaan

Anders, namelijk…..

Met deze twee vragen probeer ik uit te zoeken of nationale identiteit nog belangrijk is voor de respondenten, of dat door globalisatie de nationale identiteit is overgegaan in een Europese of Wereldidentiteit. Door te vragen waar mensen zich het meest mee verbonden voelen (buurt, woonplaats, regio, land of Europa) kan ik bepalen welke identiteit voor de

respondenten het belangrijkste is. De vraag die daarna komt heeft dezelfde achtergrond, maar daarbij kunnen mensen kiezen tussen Europa en Nederland.

Vraag 6

Stel: Sjeik Hamad bin Khalifa van Quatar komt een bezoek brengen aan Nederland. Aan u wordt gevraagd om een programma op te stellen om hem met Nederland kennis te laten maken. Welke 3 zaken komen zeker op het programma te staan?

1……

2……

3……

Bij deze vraag geven mensen antwoord op de vraag wat typisch Nederlands is, en waar ze trots op zijn, en willen laten zien aan iemand die Nederland helemaal niet kent. Vervolgens is het natuurlijk interessant om te kijken of mensen zaken noemen die te maken hebben met het collectieve geheugen. Als er veel zaken genoemd worden die met de geschiedenis van Nederland te maken hebben, dan geeft dat aan dat het collectieve geheugen belangrijk is voor de nationale identiteit.

Vraag 7

Noem 3 woorden die bij u opkomen als u denkt aan Duitsers.

1……

2……

3……

Bij vraag 7 is het de bedoeling dat mensen woorden opnoemen die duidelijk maken hoe men over Duitsland en Duitsers denkt, en het zou daarbij duidelijk kunnen worden probeer ik uit te zoeken of bij andere nationaliteiten tegenover de Nederlandse, het collectief geheugen ook een rol speelt. Dit zou betekenen dat op deze vraag veel antwoorden komen die te maken hebben met de Eerste en Tweede Wereldoorlog, of met de Berlijnse Muur of andere zaken uit het verleden. Het interessante is natuurlijk dat een (nationale) identiteit vaak ontstaat in contrast met een andere (nationale) identiteit. Als het collectieve geheugen een rol speelt in de vorming van een nationale identiteit, dan is het aannemelijk dat het ook een rol speelt bij het opstellen van een identiteit die in contrast staat tot de eigen identiteit.

Vraag 8

In 2002 is de gulden overgegaan in de euro. Kunt u beschrijven wat u daar toen van vond en waarom?

De overgang van de gulden naar de euro is een gebeurtenis wat een plek zou kunnen hebben in het collectieve geheugen van de Nederlanders. Zonder dat het traumatisch is of dat het een sociaal drama is, is het een gebeurtenis welke veel

mensen zich nog kunnen herinneren en die zou kunnen bijdragen aan de vorming van de collectieve identiteit. Bij deze vraag kijk ik of mensen antwoorden geven die te maken hebben met de nationale identiteit, bijvoorbeeld dat ze het niet fijn vinden dat de nationale munt wegging, of dat ze er moeite mee hebben gehad dat de vorming van één Europa weer een stap dichter bij gekomen is. Tevens zou bij deze vraag kunnen blijken dat er over een gebeurtenis die in het collectieve geheugen is opgenomen een gezamenlijke versie van het verhaal is ontstaan, waarbij selectief dingen onthouden en vergeten worden. Als veel mensen gelijksoortige antwoorden geven, dan geeft dat aan dat er veel over de gebeurtenis gesproken is, en er een 'onderhandelde' versie van het verhaal is ontstaan. Als dit zo is, dan blijkt tevens dat mensen hun mening vaak vormen in dialoog met andere mensen waar ze zich mee identificeren, en dat herinneringen dus vrijwel altijd collectief zijn, en niet zozeer individueel gevormd worden.

Vraag 9

De Euro is nu ongeveer 5 jaar het betaalmiddel in Nederland. Is uw mening over de Euro veranderd of niet? Waarom?

Als de mening van de mensen over de Euro sterk veranderd is, dan blijkt dat in de loop van relatief korte tijd, de versie van een gebeurtenis die in het collectieve geheugen is opgenomen, kan veranderen.

Vraag 10

In de Tweede Wereldoorlog was er een groot tekort aan voedsel. Mensen die de oorlog hebben meegemaakt, vinden het vaak moeilijk om eten dat over is, weg te gooien. Herkent u dit bij u zelf als u eten over heeft?

Ja, ik denk altijd terug aan wat mijn ouders/grootouders zeiden over de oorlog en het weggooien van eten.

Ja, maar ik denk dan aan oorlogen en hongersnood in andere landen.

Nee, dat is zo lang geleden, dat komt niet bij mij op.

Anders, namelijk….

Op deze vraag ben ik gekomen toen mijn oma vertelde dat ze, nadat mijn opa is overleden, soms teveel eten maakte. Dan wist ze niet wat ze daar mee moest doen. Op een keer heeft ze mijn tante gebeld met de vraag wat ze moest doen met een restje boerenkool dat ze had gemaakt maar niet lekker vond. Mijn tante zei dat ze dat weg zou moeten gooien, maar dat kon ze niet over haar hart verkrijgen, want dat deed je niet. In de oorlog had je altijd honger, dan gooi je niet zomaar eten weg! Toen heeft ze de boerenkool in een vogelhokje gelegd, zodat de vogels het op konden eten, maar die lusten het ook niet…Hieruit blijkt hoe herinneringen kunnen doorspelen in het huidige leven. De collectieve identiteit van de Afro Amerikanen in Amerika is ook mede gevormd door gebeurtenissen die meerdere generaties geleden plaats hebben gevonden. Bij vraag 10 is het de vraag of het culturele trauma van de Tweede Wereldoorlog in Nederland een aantal

generaties ook nog een rol speelt in zoiets als de dagelijkse overweging om overgebleven voedsel weg te gooien of te bewaren.

Vraag 11

In hoeverre bent u het met de volgende stelling eens?

Na de moord op Theo van Gogh is de Nederlandse samenleving ingrijpend veranderd.

Zeker weten, niet lijkt meer zoals het was.

Mee eens: waarden als tolerantie, vrijheid van meningsuiting en veiligheid op straat zijn niet meer vanzelfsprekend.

Niet mee eens: we zijn allemaal geschrokken, maar nu is alles weer normaal.

Helemaal niet mee eens: deze gebeurtenis heeft niets veranderd binnen de samenleving.

Zoals Eyerman beschreef in zijn artikel, is de moord op Theo van Gogh in Nederland een *social drama* wat zou kunnen resulteren in een cultureel trauma. Een *social drama* heeft invloed op de collectieve identiteit en hierdoor zouden mensen kunnen denken dat door deze gebeurtenis de Nederlandse identiteit veranderd is.

De laatste vraag gaat ook over dit onderwerp:

Vraag 11

Pim Fortuyn was een politicus die geen blad voor zijn mond nam en grote veranderingen aankondigde als hij premier zou zijn. In 2002 is hij vermoord. Kunt u aangeven wat er sinds Pim Fortuyn veranderd is?

Bij deze vraag gaat het er niet eens zo zeer om wat mensen antwoorden, maar wel of ze denken dat er iets veranderd is, of dat ze vinden dat er niets veranderd is. Als er over het algemeen gedacht wordt dat er grote veranderingen zijn geweest, zou dat betekenen dat een *social drama* van invloed is op de collectieve identiteit van de Nederlanders. Natuurlijk is het ook interessant om te kijken wat mensen dan als verandering zien, is dat vooral politiek of in de hele samenleving.

4. Resultaten.

Allereerst zal ik de achtergrondkenmerken van de respondenten bespreken. In totaal zijn er 133 bruikbare formulieren binnen gekomen. Daarvan zijn 75 formulieren door mannelijke respondenten ingevuld (56%) en 58 formulieren door vrouwelijke respondenten (43.6%). De gemiddelde leeftijd van de respondenten is 38 jaar. De leeftijdsopbouw ziet er als volgt uit:

Tabel 4.1 Leeftijdsopbouw

Leeftijd	Percentage
0-19 jaar	6%
20-29 jaar	34%
30-39 jaar	20%
40-49 jaar	12%
50-59 jaar	20%
60 jaar en ouder	8%

De verdeling tussen de verschillende leeftijdscategorieën is redelijk gelijk, alleen is de leeftijdscategorie van respondenten tussen de 20 en 29 jaar relatief groot. De reden hiervan is dat ikzelf in die leeftijdscategorie zit en ik het formulier allereerst naar mensen heb gestuurd die ik goed ken, en dat zijn relatief vaak mensen die ongeveer even oud zijn als ik. Boven de zestig jaar zijn er vrij weinig respondenten, en dat is waarschijnlijk omdat deze mensen minder vaak email en internet gebruiken. Ook de leeftijdscategorie 0 tot 19 jaar is vrij klein. Dat is een nadeel van de methode van onderzoek die ik heb gekozen. Echter, wat straks zal blijken, is het niet zo dat er grote verschillen in antwoorden tussen de verschillende leeftijdscategorieën zijn. Daarom denk ik dat het geen groot probleem is dat de leeftijdscategorie 20 tot 29 jaar relatief groot is, en de leeftijdscategorie 60 jaar en ouder en 0 tot 19 jaar relatief klein.

Als we kijken naar de verschillende opleidingsniveaus dan ziet de verdeling er als volgt uit:

Tabel 4.2 opleidingsniveau

Opleidingsniveau	Percentage
Middelbare school	9%
MBO	21%
HBO	45%
WO	25%

Wat hierbij opvalt is dat veel respondenten als huidige of hoogst genoten opleidingsniveau 'HBO' hebben ingevuld. Maar aangezien dit niet het hoogste of het laagste niveau is, denk ik niet dat dit een grote vertekening van de onderzoeksresultaten op zal leveren. Hierbij geldt ook wat ik hierboven schreef, namelijk dat er geen opvallende verschillen in antwoorden tussen de verschillende opleidingscategorieën waar te nemen zijn. Slechts 10 personen hebben: 'Middelbare school' ingevuld, dat zijn voornamelijk respondenten uit de leeftijdscategorie tot 19 jaar. Dat is wel logisch, omdat het nu minder voorkomt dat mensen na hun middelbare school nooit meer een opleiding of cursus (zijn gaan) volgen.

Dan komen we nu bij de vragen die over het onderwerp van deze scriptie gaan. Bij vraag 4 werd gevraagd waar mensen zich het meest aan gehecht voelen, aan hun buurt, woonplaats, regio, land of Europa.
De resultaten zien er als volgt uit: [1]

Tabel 4.3 Gehechtheid aan buurt, regio, woonplaats, Nederland en Europa, samengesteld uit meest en één na meest gehecht.

Meest gehecht aan	Aantal	Percentage
Meest gehecht aan Buurt	58	23%
Meest gehecht aan Woonplaats	96	37%
Meest gehecht aan Regio	38	15%
Meest gehecht aan Nederland	56	22%
Meest gehecht aan Europa	8	3%

De percentages in tabel 4.3 heb ik opgesteld aan de hand van waar de respondenten zich als eerste en tweede aan gehecht voelen. Het is ook interessant om te bekijken waar de respondenten zich het minst aan gehecht voelen.

Tabel 4.4 Minste hechting aan buurt, regio, woonplaats, Nederland en Europa, samengesteld uit minst en één na minst gehecht.

Minst gehecht aan	Aantal	Percentage
Minst gehecht aan Buurt	39	15%
Minst gehecht aan Woonplaats	9	4%
Minst gehecht aan Regio	45	18%
Minst gehecht aan Nederland	47	17%
Minst gehecht aan Europa	116	46%

Wat bij de antwoorden op deze vraag opvalt, is dat veel mensen (116 personen) zich het minst gehecht aan Europa voelen. Van de 15 andere mensen die Europa niet als laatste of één na laatste noemen, noemen 4 respondenten Europa als plek waar ze zich het meest aan gehecht voelen.

[1] In een aantal gevallen hebben mensen de vraag niet goed begrepen, en maar 1 letter ingevuld. Ik ben er vanuit gegaan dat dit de plaats is waar zij zich het meest aan gehecht voelen. Hierdoor kloppen de aantallen niet helemaal.

Woonplaats (B) wordt door het grootste aantal mensen als eerste genoemd, namelijk 47 keer. Ook wordt woonplaats vaak op de tweede plaats gezet, 49 keer zelfs. Er is maar 1 respondent die zich het minst gehecht voelt aan zijn of haar woonplaats, en slechts 8 die woonplaats op de vierde plaats hebben staan.
Over de gehechtheid aan de buurt waar mensen wonen, valt niet zoveel te zeggen, die is vrij evenredig over de verschillende plekken verdeeld. Samen met regio (13 keer) vult Buurt bijna alle plekken als Europa niet op de laatste plek komt. Europa staat 101 keer als laatste genoemd en buurt (15) en regio (13) vullen de resterende 30 plekken bijna op.

19 van de respondenten voelen zich het meest aan de regio gehecht. Ook 19 respondenten hebben regio op de tweede plek gezet. Regio wordt vooral veel op de derde en de vierder plek genoemd, respectievelijk 43 en 32 keer. Mensen voelen zich dus vaak aan een bepaalde plek meer gehecht dan aan hun regio, maar de regio is toch wel een plek waar mensen zich mee verbonden voelen, regio wordt namelijk maar 15 keer als laatste genoemd. Dat de regio niet een plek is waar mensen direct veel waarde aan hechten, blijkt wel uit de Provinciale Statenverkiezingen. De opkomst voor deze verkiezing is elke keer weer beduidend lager dan voor de gemeenteraadsverkiezingen of de Tweede Kamerverkiezingen. In 2007 was de opkomst voor de Provinciale Statenverkiezingen landelijk gezien Heel slecht. “Slechts 46,3 Procent van de kiesgerechtigden nam de moeite om naar de stembus te gaan, voor een verkiezing waarbij alleen de mogelijkheid van schuivende machtsverhoudingen in de Eerste Kamer nog voor enige opwinding zorgde. Minder dus dan de 47,6 procent van vier jaar geleden. Alleen in 1999 was de opkomst nog lager, 45,6 procent” (www.nrc.nl 08/03/07).

Waarschijnlijk zullen in verschillende regio’s de gehechtheid aan de provincie of regio sterk verschillen. Zo zullen Friezen en Limburgers zich meer gehecht voelen aan hun regio dan mensen uit andere regio’s. In deze provincies leeft het provinciegevoel veel sterker, wat ook in uiting komt in een dialect, een vlag en een volkslied. Dit is anders in andere omgeving, zo zal iemand uit Amsterdam zich meer Amsterdammer voelen dan Noord-Hollander. In sommige delen van het land is regionale identiteit sterker dan nationale of lokale identiteit.

Het is interessant om te kijken naar hoe mensen zich gehecht voelen aan Nederland. Dan kunnen we namelijk kijken of de nationale identiteit belangrijk is voor mensen, of dat mensen zich meer identificeren met andere plekken. We hebben al gezien dat woonplaats het meest wordt genoemd op de eerste plek, namelijk 46 keer. Nederland wordt 34 keer als eerste genoemd. Maar aan de andere kant wordt Nederland ook vaak als op de 4^{e} plek genoemd, namelijk 46 keer. In een groot aantal gevallen met Europa op de vijfde plek. Slechts 1 persoon voelt zich het minst gehecht aan Nederland. Over het algemeen kunnen we denk ik zeggen dat het vaak voorkomt dat mensen zich het meest gehecht voelen aan buurt, woonplaats en regio (in willekeurige volgorde) en daarna aan Nederland en Europa. Het meest voorkomende rijtje is BACDE, dus Woonplaats, Buurt, Regio, Nederland en dan Europa. Echter, er zijn dus ook 34 personen die zich het meest identificeren met Nederland en daarna pas met de andere plekken. Woonplaats wordt het meest genoemd op de eerste plaats met 35 procent en Nederland komt op de tweede plek met 26 procent en Nederland wordt in 35 procent van de gevallen op de vierde plek genoemd.

We hebben nu dus gezien dat procentueel gezien de respondenten zich het meest hechten aan hun woonplaats, maar dat regio, buurt en Nederland ook niet onbelangrijk zijn. De Nederlandse identiteit is in driekwart van de gevallen niet de belangrijkste identiteit voor de mensen. Bij vraag 5 wordt aan de respondenten gevraagd om een keuze te maken tussen Nederland en Europa.

Als we aan de hand van deze vraag kunnen kijken of de Nederlandse identiteit aan belang heeft ingeboet door processen van globalisering en de toename van het belang van de Europese Unie, dan kunnen we zeggen dat de mensen die dit formulier hebben ingevuld, hun Nederlandse identiteit nog belangrijker vinden dan hun Europese identiteit. 111 respondenten geven als antwoord dat ze zich het meest Nederlander voelen. 1 respondent voelt zich 'Amsterdammer en Nederlander', 1 respondent (woonachtig in het buitenland) voelt zich 'Nederlander in den vreemde' en 1 respondent voelt zich 'Nederlander en Marokkaanse'. 8 respondenten voelen zich 'Europeaan'. 84 procent voelt zich dus meer Nederlander dan Europeaan, en als we de drie respondenten die naast Nederlander ook een andere identiteit belangrijk vinden, meerekenen, dan komen we zelfs op 86 procent. De Nederlandse identiteit is dus voor de overgrote meerderheid nog belangrijker dan de Europese identiteit. Het is interessant om de overige antwoorden van de 8 respondenten die zich meer Europeaan voelen te bekijken. Dit zijn zes mannen en twee vrouwen, vooral hoog opgeleid, (6 keer WO, 1 keer HBO, 1keer middelbare school). Zij zijn op 1 na allen positief over de komst van de Euro, waarbij ook enige malen vermeld wordt dat het een grote stap is in de richting van een verenigd Europa. Deze 8 respondenten zijn waarschijnlijk voorstander van een verdere integratie van Europa. Verder geven zij geen antwoorden die veel verschillen van de antwoorden van andere respondenten.

Bij vraag 6 van het formulier werd gevraagd om een programma op te stellen om iemand kennis te laten maken met Nederland.

Bij deze vraag zullen mensen antwoorden gegeven hebben die betrekking hebben op dingen van Nederland waar zij trots op zijn. Op deze vraag zijn echt enorm veel verschillende antwoorden gegeven. Wel zijn er een aantal zaken die opvallen. Zaken die te maken hebben met de strijd tegen het water, worden zeer vaak genoemd: van de 130 respondenten die op deze vraag antwoord hebben gegeven, noemen maar liefs 65 respondenten iets wat hier mee te maken heeft, en velen noemen dan zelfs meerdere zaken die met de strijd tegen het water te maken hebben. De deltawerken worden vooral veel genoemd, maar ook de afsluitdijk, polders (drooglegging van de zee), watermanagement, en 'iets met water want Nederland is een waterland' worden vaak genoemd. Hieruit zou blijken dat collectieve herinneringen een rol spelen in de vorming van de nationale identiteit. Immers, vrijwel niemand heeft de watersnoodramp meegemaakt die heeft geleid tot de bouw van de deltawerken in Zeeland. Ook de bouw van de afsluitdijk en het droogleggen van de polders is iets wat de meeste respondenten niet persoonlijk hebben meegemaakt. Deze personen denken Nederland te kunnen typeren aan de hand van gebeurtenissen die zij niet zelf hebben meegemaakt, maar die zijn opgenomen in het collectieve geheugen. Uiteraard worden ook veel andere 'cliché' zaken, zoals, tulpen, molens, kaas, Delftsblauw en klompen genoemd. Dit zijn ook dingen uit het verleden, die op dit moment, buiten de toeristische industrie, nauwelijks een rol spelen in het dagelijkse leven van Nederlanders.

Het tweede wat opvalt is dat 'Amsterdam' vaak wordt genoemd, namelijk 38 keer, en daarbij tel ik specifieke attracties binnen Amsterdam die genoemd worden niet mee. Het Rijksmuseum, Anne Frank huis, koninginnedag in Amsterdam en het van Gogh museum staan ook vaak in de lijst. Zou ik die ook onder 'Amsterdam' zetten, dan kom ik op 61. Sommige mensen hebben meerdere Amsterdamse zaken genoemd, dus we kunnen niet zeggen dat bijna de helft van de mensen (iets uit) Amsterdam typisch Nederlands vindt, maar veel is het wel. Amsterdam blijkt dus, samen met de strijd tegen het water, een soort icoon van Nederland.

Mensen uit verschillende delen van Nederland (want niet alleen mensen uit de buurt van Amsterdam hebben het formulier ingevuld) blijken -als zij het programma mochten bepalen - Amsterdam te willen laten zien tijdens een staatsbezoek aan Nederland. Aan de andere kant blijkt uit de resultaten van het formulier, dat mensen ook erg trots zijn op zaken bij hun uit de buurt. De Bredewieden in Overijssel, de Oostvaardersplassen in Flevoland, de grote kerk van Apeldoorn, Giethoorn, en bloemencorso's, zijn zaken die vooral bekend zijn bij mensen die in daar bij in de buurt wonen. Hoewel het zich in Nederland bevind, is het niet 'typisch Nederlands' maar eerder 'typisch die streek of plaats'.

Het laatste wat opvalt, is dat er uit de antwoorden te merken is dat mensen waarschijnlijk vaak persoonlijke interessen noemen. Het lijkt mij aannemelijk dat een rondleiding langs agrarische bedrijven is ingevuld door iemand die werkt in de agrarische sector, dat de vrouw die invulde 'een dag bij ons gezin thuis' een aantal kinderen heeft, dat degenen die invulden 'parlementaire democratie' affiniteit hebben met de politiek, en dat 'spoor- en wegennet' is ingevuld door mensen die daar veel mee te maken hebben.[2]

De respondent blijken dus ook hun eigen regio, streek, woonplaats en persoonlijke interesses onder de aandacht te willen brengen omdat ze daar trots op zijn. Regionale (plaatselijke),nationale en persoonlijke identiteit zijn met elkaar verstrengeld.

Op de vraag naar wat voor associaties de respondenten hebben met Duitsland kwamen niet zo heel veel verschillende en/of verassende antwoorden binnen. Zo werd 'bier' door 47 respondenten genoemd, en worst (of Bockworst/braadworst/ Bratworst/Bratwurst/Bockworst) 39keer. Blijkbaar is bier en worst vaak het eerste wat boven komt als men aan Duitsers denkt. Ook de autobahn, Mercedes en de Duitse omgangsvormen (hiërarchisch, formeel, grondig, punctueel, hardwerkend, doorzetters) werden nog al eens genoemd.

Interessant is echter, dat het collectieve geheugen ook een rol speelt in de beeldvorming over Duitsland. De oorlog speelt hierbij echt nog een grote rol. 52 maal is iets genoemd wat met de Tweede Wereldoorlog te maken heeft. Ook hierbij worden er behoorlijk wat clichés genoemd. Wat er genoemd is varieert van 'oorlog', 'WO I en II', 'Hitler' en 'beschamend verleden' tot 'moffen', 'commando's', 'Joden', 'fietsen jatten', 'bombardement op Rotterdam', en zelfs 'aufmachen'. Opvallend hierbij is, dat deze antwoorden gegeven zijn door respondenten uit alle leeftijdscategorieën. Het is dus niet zo

[2] Veel mensen hebben ook meegenomen dat de bezoeker uit het Midden Oosten komt, en noemen zaken als 'emancipatiebeleid', 'vrouwen in het bedrijfsleven', 'vrede in de regio', 'een blijf-van-mijn-lijfhuis met veel moslima's', alsof de bezoeker uit Qatar nog veel te leren heeft van Nederland.

dat vooral mensen die ouder zijn en die kort na de oorlog geboren zijn, vooral deze woorden noemen. Ook jongeren van in de twintig en dertig noemen deze woorden vaak. Dit zou er op kunnen wijzen dat de Tweede Wereldoorlog voor de Nederlanders een cultureel trauma is. Dit wordt door de generaties doorgegeven en is belangrijk voor de collectieve identiteit. De Tweede Wereldoorlog is al meer dan 60 jaar geleden, en toch herinnert men zich deze oorlog als er gevraagd naar het beeld dat zij hebben van de Duitsers. In dit geval blijkt het ook belangrijk te zijn voor het beeld dat Nederlanders hebben van de nationale identiteit van de Duitsers. [3]

Aan de andere kant zijn er ook een redelijk groot aantal respondenten positief over Duitsland. Veel mensen zien Duitsers en Duitsland als 'buren' of 'buurland'. 22 maal wordt dit genoemd. Waardering blijkt ook uit woorden als 'vriendelijk', 'aardig', 'zelfbewust', 'vriendelijker en beleefder dan Nederlanders', 'gastvrij', 'leuke vakanties', 'intelligent', 'levensgenieters', 'kwaliteit' en 'behulpzaam'.

Blijkbaar bestaat het beeld dat de respondenten hebben van Duitsers en Duitsland voor een groot deel uit clichébeelden: de bier drinkende, worst etende, hard rijdende Duitser. Dit is vergelijkbaar met het beeld van de Nederlanders als zuinig, op klompen lopende tulpenvolk. Het wordt hier sterk bevestigd dat beelden van nationale identiteit voor een groot deel uit stereotypen bestaan. Verder kunnen we stellen dat het beeld dat de respondenten van Duitsers hebben voor een groot deel ook opgebouwd is uit beelden uit het collectieve geheugen. Dat wordt duidelijk uit het feit dat de oorlog nog een zodanig grote rol speelt in het beeld dat de mensen hebben van Duitsland. Een nationale identiteit ontstaat vaak in contrast met andere nationaliteiten, en blijkbaar speelt collectief geheugen ook een rol als mensen contrasterende identiteiten beschrijven. Aan de andere kant spelen positievere en waarschijnlijk meer recentere ervaringen ook een rol in het beeld dat de respondenten van Duitsers en Duitsland hebben.

We komen nu bij de vragen die gaan over de invoering van de Euro. Een vrij recente gebeurtenis waarbij we gaan kijken of (en hoe) die in het collectieve geheugen van de respondenten terecht gekomen is.
Uit de antwoorden op deze vraag kunnen we heel sterk zien dat herinneringen collectief gevormd worden. De overgang van de gulden in de Euro is veel besproken en mensen hebben heel vaak dezelfde mening. Dat duidt erop dat er een versie van het verhaal is ontstaan die niet per se aangeeft hoe de mensen er echt op dat moment over dachten, maar wel hoe er nu over gepraat wordt, als mensen het hebben over de invoering van de Euro. Er is een veel besproken, onderhandelde versie van het verhaal in het collectieve geheugen terecht gekomen. Er zijn opvallend veel gelijksoortige antwoorden gegeven. De antwoorden op deze vraag zijn namelijk in 4 categorieën te verdelen:

[3] Tijdens het WK van 2006 in Duitsland was er in de Nederlandse media een grote discussie over 'helmpjes'. Een producent van artikelen voor Nederlandse fans had oranje helmpjes gefabriceerd die lijken op de helmen die de Duitse Wehrmacht ophad tijdens de Tweede Wereldoorlog. De fabrikant (www.helmpje.nl) bedoelde dit als grap, maar veel mensen vonden het smaakloos en snapten niet hoe je over zo een pijnlijke periode grappen kunt maken. Deze discussie geeft aan dat de Tweede Wereldoorlog nog een rol spelt bij sommigen van de jongere generatie, maar wellicht niet meer als trauma, maar meer als grap.

- Positief. Typische antwoorden in deze categorie: ‘Makkelijk in het buitenland’, ‘Prima’, ‘Makkelijk, niet meer omwisselen’, ‘Goed voor de economie’, ‘goed voor eenheid van Europa’, ‘makkelijk op vakantie’, ‘Spannend’.

- Negatief: alles duurder. De mensen die antwoorden hebben die in deze categorie passen geven antwoorden waaruit blijkt dat ze negatief stonden tegenover de invoering van de Euro omdat (ze bang waren dat) alles duurder zou worden. Het gulden teken zou veranderen in het Euroteken.

- Negatief: verlies gulden/identiteit. In deze categorie passen antwoorden die aangeven dat mensen het jammer vinden dat de gulden wegging. Antwoorden die hierbij horen zijn: ‘bang voor verlies authenticiteit lidstaten’, ‘beetje nationalistisch sentiment en nostalgie’, ‘jammer van de gulden en de rijksdaalder’, slecht idee: verdwijnen nationale munt’, ‘gulden hoort echt bij Nederland’, ‘weemoed om verlies gulden, Nederland zal te afhankelijk worden van Europa’, ‘rationeel verantwoord, maar emotioneel een verlies’, ‘waardeloos, je verliest als land je identiteit’ en ‘jammer van verlies nationale munt, was wel echt ‘Nederlands’’ .

- Anders. Er waren ook antwoorden die niet in bovenstaande categorieën pasten. Veelal waren dit antwoorden van mensen die vrij neutraal tegenover de komst van de Euro stonden, of die niet meer wisten wat ze er indertijd van vonden. Ook antwoorden als: ‘Regering heeft het er gewoon doorheen gedrukt zonder er democratisch over te stemmen’ en ‘Lastig, net of je op vakantie in je eigen land bent, hele tijd omrekenen’ heb ik in deze categorie geplaatst.

Als we deze gegevens in een tabel zetten dan ziet de verdeling tussen de categorieën er als volgt uit:

Tabel 4.5 opinies overgang gulden naar euro

Categorie	Aantal keer genoemd	Percentage
Positief	58	40%
Negatief: alles duurder	37	25%
Negatief: verlies gulden/identiteit	36	24%
Anders	15	10%

Het kwam voor dat mensen verschillende opinies gaven in 1 antwoord. Dat is als mensen zeggen ‘aan de ene kant goed voor de economie, aan de andere kant werd alles wel duurder.’ Daardoor komen de aantallen niet op 133 uit, maar op 146. De meeste mensen blijken dus een positief gevoel over gehouden hebben aan de overgang van de Gulden naar de Euro. Maar ook veel mensen vinden dat het prijsniveau hoger is geworden, net als dat veel mensen vinden dat de overgang een verlies is.

Heel interessant is het dat behoorlijk veel mensen vinden dat de gulden te maken heeft met de identiteit van Nederland. Bijna 1/3 van de respondenten gaf een antwoord dat in categorie 3 past. Uit deze antwoorden valt te proeven dat deze mensen bang zijn dat Nederland steeds meer opgaat in Europa, en dat de overgang van de gulden in de Euro een grote stap in die richting is. Ook interessant is dat een aantal mensen die positief waren over de overgang, aangaf dat de Euro de nationale identiteit niet in gevaar bracht, omdat 1 Europa toch nooit ontstaat. Diegenen die positief waren over de

overgang, gaven vaak aan dat het goed is voor Europa, of dat het Nederland in Europa zou versterken. Blijkbaar geeft de overgang van de Gulden naar de Euro mensen veel aandacht voor de plek van Nederland binnen Europa.

Als we de overgang van de Gulden naar de Euro zien als gebeurtenis die een plaats heeft in het collectieve geheugen van de respondenten, dan blijkt dat er veel over gesproken is, mensen hebben vaak dezelfde mening. Hieruit zouden we kunnen zeggen dat het bespreken van gebeurtenissen die landsbreed worden ingevoerd meewerken aan de vorming van een nationale identiteit. Er wordt namelijk over gesproken en er worden een paar onderhandelde versies van het verhaal opgeslagen in het 'nationaal geheugen'. Tevens blijkt dat mensen hun mening vaak vormen in dialoog met andere mensen waar ze zich mee identificeren, en dat herinneringen dus vrijwel altijd collectief zijn, en niet zozeer individueel gevormd worden.

Bij het bespreken van de volgende vraag kunnen we kijken of er in de loop van de (korte) tijd de versie die in het collectieve geheugen is opgenomen is veranderd, of dat deze hetzelfde is gebleven. Bij vraag 9 werd namelijk gevraagd of de mening van de respondent is veranderd nu de Euro 5 jaar het betaalmiddel in Nederland is.
Het overgrote deel van de respondenten (93) antwoordt hierop dat hun mening niet veranderd is. 32 respondenten stelt dat hun mening wel veranderd is, maar vaak slechts op bepaalde punten.
Ik denk echter dat het heel lastig om te onderscheid te maken tussen wat je eerst vond en wat je er nu van vind. Dat merk ik namelijk in de antwoorden. In sommige gevallen denk ik dat mensen nu vinden dat het veel duurder is geworden en dan denken dat ze dat toen al dachten, en dat dat hun antwoorden beïnvloed had. Dit denk ik mede omdat veel respondenten in zowel vraag 8 als 9 hun opinie geven over de Euro. Het loopt allemaal een beetje door elkaar. Een aantal antwoorden is ook niet een antwoord op de vraag wat ze er nu van vinden, maar meer een vervolg op wat er in vraag 8 gevraagd is. Daarom vind ik het lastig om conclusies te trekken uit vraag 9. Voor vraag 8 geldt dat in mindere mate, omdat bijvoorbeeld de respondenten die positief waren over de komst van de Euro, daar goede argumenten voor hebben. Wel vraag ik me af of de mensen die stelden dat ze voor de komst van de Euro al wisten dat het allemaal veel duurder werd, zich verwarren met de tijd vlak na de komst van de Euro, toen de discussie in de samenleving zeer sterk ging over de inflatie die door de Euro zou komen. Het is natuurlijk lastig om precies te traceren uit welke tijd herinneringen komen. Uit deze 2 vragen trek ik derhalve niet al te harde conclusies.

De 10e vraag die werd gesteld was ging over het weggooien van eten in verband met herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog.
De antwoorden heb ik weergegeven in de 4 categorieën zoals in de vraag weergegeven, en er een tabel van gemaakt. Dat ziet er als volgt uit:

Tabel 4.5 Weggooien van eten.

Categorie	Aantal	Percentage
Ja, denkt aan oorlog	36	27%
Denkt aan andere landen	47	35%
Nee, te lang geleden	25	19%
Anders	25	19%

Zoals duidelijk te zien is, hebben de meeste respondenten gezegd dat ze aan oorlog en hongersnood aan andere landen moeten denken als ze eten over hebben. Tevens blijkt het overgrote deel van de mensen moeite te hebben met het weggooien, in ieder geval de mensen die het eerste en het tweede antwoord hebben gegeven, en ook de mensen die 'anders' hebben ingevuld, blijken er veel moeite mee te hebben. De antwoorden die bij 'anders' worden gegeven, zijn onder andere: 'ik ben tegen verspilling in het algemeen', 'we moeten wijs omgaan met de bronnen van de aarde', 'ik gooi nooit eten weg' en 'dan kook ik de volgende keer minder'.
36 respondenten hebben het antwoord 'Ja, ik denk altijd terug aan wat mijn ouders/grootouders zeiden over oorlog en het weggooien van eten' gegeven. Dat is 27% van de respondenten. Dit zijn vooral mensen die wat ouder zijn. Als we dit vergelijken met de theorie van het culturele trauma van de Afro-Amerikanen voor wie de herinnering aan de slavernij vele generaties verder nog de collectieve identiteit bepaald, dan kunnen we stellen dat het voor de respondenten in dit geval niet zover gaat. In ieder geval niet op het gebied van voedsel. Antwoord c wordt vooral (en dan nog lang niet door alle mensen uit die categorie) door mensen gegeven die waarschijnlijk ouders hebben die de oorlog hebben meegemaakt, of die wellicht zelf nog dingen herinneringen uit de oorlog die zij als kind hebben meegemaakt. Voedseltekort als traumatisch aspect van de oorlog, is niet iets wat door de generaties wordt meegegeven. Dit wil niet zeggen dat de Tweede Wereldoorlog geen cultureel trauma voor de Nederlanders is. Dat blijkt wel uit de vraag waarbij mensen gevraagd wordt woorden op te noemen die te maken hebben met Duitsers en Duitsland. Hier werden heel vaak zaken genoemd die te maken hebben met de oorlog. Maar het voedseltekort als aspect van de oorlog is over het algemeen alleen doorgegeven aan de directe kinderen die het vaak niet weer doorgeven aan hun kinderen. Voedsel weggooien wordt wel als verspilling gezien maar dan vaak in verband met oorlogen en hongersnood in andere landen, en niet zozeer in de geschiedenis van het eigen land. Het culturele trauma van de Tweede Wereldoorlog in Nederland, speelt een aantal generaties verder geen grote rol meer in zoiets als de dagelijkse overweging om overgebleven voedsel weg te gooien of te bewaren.

De laatste twee vragen van de enquête gaan over recente gebeurtenissen in de Nederlandse samenleving: de moord op Theo van Gogh en de moord op Pim Fortuyn. Deze beide gebeurtenissen zijn een *social drama* (Eyerman 2005) Eyerman stelt in zijn artikel dat een *social drama* in de loop van de tijd een cultureel trauma voor de Nederlandse samenleving zouden kunnen worden. Bij deze vragen gaan we kijken of mensen het idee hebben dat de Nederlandse samenleving

hierdoor veranderd is. Als de respondenten denken dat dit inderdaad zo is, dan betekend dat nog niet eens zo zeer dat de samenleving inderdaad veranderd is, maar wél dat de collectieve identiteit veranderd is. Het zelfbeeld van de samenleving is veranderd door deze gebeurtenissen.
Vraag 11 ging over de moord op Theo van Gogh. De antwoorden werden gegeven in 4 verschillende categorieën, waardoor het makkelijk is om een tabel te maken:

Tabel 4.6 gevolgen van de moord op Theo van Gogh.

Categorie	Aantal keer genoemd	Percentage
Zeker weten, niets lijkt meer zoals het was.	2	2%
Mee eens, waarden als tolerantie etc zijn niet meer vanzelfsprekend.	63	47%
Niet mee eens, we zijn geschrokken maar nu is alles weer normaal.	58	44%
Helemaal niet mee eens: er is niets veranderd in de samenleving	10	7%

44% van de mensen zijn het niet met deze stelling eens. Zij vinden dat na de eerste schok(ken) alles weer hetzelfde is als het eerst was. 10 mensen (7%) zijn het hier helemaal niet mee eens.
Aan de andere kant is 47% van de mensen het wel eens met deze stelling, omdat zij vinden dat waarden als tolerantie, vrijheid van meningsuiting en veiligheid op straat niet meer vanzelfsprekend zijn. 2 mensen vinden dat niets meer lijkt zoals het was.
Het gaat dus ongeveer gelijk op. Toch kunnen we denk ik wel zeggen dat het wel invloed heeft op de collectieve identiteit, omdat toch wel bijna de helft van de respondenten het wel met de stelling eens is. Maar wellicht dat we deze vraag kunnen verbinden met de vraag die hierna komt, en dat we dan meer kunnen zeggen.

De laatste vraag gaat over de moord op de politicus Pim Fortuyn.
Bij deze vraag gaat het er vooral om of mensen denken dat er iets veranderd is, en niet eens zozeer wát zij dan als verandering zien. Maar nu de antwoorden allemaal binnen zijn, blijkt dat ook interessant te zijn.
20 van de 133 respondenten vind dat er niets is veranderd sinds de moord op Pim Fortuyn. 85% van de mensen vind wel dat er dingen veranderd zijn. Dat is een veel groter percentage dan bij de vorige vraag. Wellicht heeft dat te maken met het feit dat Pim Fortuyn een politicus was en veel mensen antwoorden dat er in de politiek dingen veranderd zijn. Er zijn echter ook heel veel antwoorden die niet duiden op veranderingen in de politiek maar in de samenleving.
Ter illustratie een kleine selectie van de antwoorden wat dat duidelijk maakt:

Vrouw, 63, HBO
Meer agressie in de samenleving

Man,58, HBO
Inburgering staat hoger op de agenda; ·aanpakken, verbeteren van de samenleving in stadsbuurten;

Vrouw,34, WO

Sindsdien is het integratiedebat steeds feller gevoerd. Het begrip "vrije meningsuiting" staat tegenwoordig ook steeds meer synoniem aan "alles maar kunnen zeggen, hoe beledigend en kwetsend ook" (zie Theo van Gogh en diverse Islamitische hoogwaardigheidsbeklederS). Dit drijft de emoties steeds verder op de spits en vermindert de algehele tolerantie.

Man,42, WO
De blanke, middenklasse Nederlanders zijn egoïstischer en banger geworden, of uiten dat in ieder geval sterker. De politici, bang om niet naar hen te luisteren, gaan mee in dat gevoel. Gevolg: samenleving wordt killer.

Man,15, Middelbare school
Net als bij Theo van Gogh. Het is niet meer heel gek als er iemand neergeschoten/gestoken wordt. Nederland verruwt. Niet alleen Nederland maar ook de rest van de wereld.

Vrouw 24, WO
Sterkere tegenstellingen tussen allochtonen en autochtonen in de samenleving. Geen taboe meer op kwetsen omdat alles maar gezegd moet worden. Wildgroei aan nieuwe politieke partijen.

Man,23, HBO
De samenleving is na de moord van Fortuyn en van Gogh meer in tweeën gescheurd. Aan de ene kant de buitenlanders en aan de andere kant de autochtone Nederlanders. Hoewel veel mensen dit absoluut niet willen, is het toch gebeurd.

Uit deze antwoorden blijkt dat de respondenten vinden dat er enorme veranderingen hebben plaatsgevonden. De samenleving die ‘killer’, ‘ruwer’, ‘in tweeën gescheurd’ is, dat zijn behoorlijke veranderingen in het beeld dat de respondenten van de samenleving hebben. Het idee dat Nederland een tolerante, vreedzame samenleving was, bestaat niet meer, als ik de antwoorden van de respondenten zo lees.
De vraag is nu waarom de antwoorden op deze vraag zo verschillen van de antwoorden op de vorige vraag. De verklaring hiervoor ligt denk ik in het feit dat dit een open vraag is. Wellicht waren de antwoordopties bij de vraag over van Gogh te extreem gesteld, en vonden de respondenten het moeilijk een keuze te maken tussen de antwoorden. Dit blijft gissen.
Wat we wel met zekerheid kunnen zeggen, is dat het merendeel van de respondenten grote veranderingen in de samenleving ziet sinds de moord op Pim Fortuyn. Duidelijk een *social drama,* een gebeurtenis die in het collectieve geheugen gegrift staat en die de identiteit van de Nederlandse samenleving hervormd heeft.

5. Conclusie

In deze scriptie heb ik gekeken naar de invloed die gebeurtenissen uit het verleden hebben op de nationale identiteit van Nederlanders. In dit laatste hoofdstuk kunnen we de conclusies gaan bekijken.

De onderzoeksvraag was:

Wat is de rol van collectief geheugen voor een nationale identiteit?

In het theoretische gedeelte van deze scriptie heb ik deze probleemstelling behandeld aan de hand van de volgende deelvragen:

- Wat is nationale identiteit?

Nationale identiteit is een zeer complex en veranderend begrip. Het heeft niet zozeer te maken met vaststaande karakterkenmerken van 'de' Nederlanders, als wel met een besef van 'Nederlanderschap'. Een soort nationaal zelfbesef met wisselende accenten. Het heeft te maken met een behoefte die mensen voelen om ergens bij te horen. (Couwenberg 2001: 21) Juist in het contrast met andere collectiviteit wordt het besef van deze identiteit sterker. Hoewel niet statisch en moeilijk te definiëren kun je stellen dat een nationale identiteit bestaat uit de volgende elementen: een gemeenschappelijke taal, een traditie van kennis en ideeën, een aparte houding ten opzichte van memorabele feiten en plaatsen (collectief geheugen), een godsdienst en een maatschappijvorm. Per cultuur verschilt de nadruk op de verschillende elementen (Couwenberg 2001: 66). Mensen hebben meerdere collectiviteiten waar ze zich aan kunnen hechten, en nationale identiteit is vaak niet het belangrijkste.

Nationale identiteit bestaat uit twee delen: het gevoel ergens bij te horen, het nationale zelfbesef is een ander element dan de specifieke kenmerken van een samenleving. Het is belangrijk om in een definitie van nationale identiteit beide elementen mee te nemen. In mijn scriptie heb ik de definitie van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO) gevolgd.

- Wordt, naarmate de globalisering doorzet, nationale identiteit post- nationaal?

Binnen de huidige sociologie is er een discussie gaande over de invloed van globalisatie op samenlevingen. Door globalisatie zou nationale identiteit niet meer belangrijk zijn, omdat men zich nu meer identificeert met Europa of de Wereld. Globalisatie brengt inderdaad veel veranderingen met zich mee, maar de rol van de natiestaat als identificatiekader is bepaald nog niet uitgespeeld. Dit is te zien aan de hand van recente voorbeelden zoals het afwijzen van de Europese grondwet doormiddel van het referendum in 2005. Het SCP heeft door middel van onderzoeken ook laten zien dat mensen zich niet als Europees zien maar zich meer identificeren met hun land. Er is geen 'affectieve betrokkenheid' (SCP rapport 'de lange weg naar Brussel' november 2006:66). Natuurlijk zijn gevoelens van identiteit individueel bepaald en veranderen ze in de tijd, dus wellicht dat over twintig jaar de Nederlandse identiteit geen enkele rol meer speelt, maar op dit moment is de nationale identiteit nog belangrijker dan de Europese- of Wereldidentiteit.

- Wat zijn collectieve herinneringen?

Bij deze deelvraag heb ik aan de hand van een aantal publicaties de eigenschappen van collectieve herinneringen en de rol van collectieve herinneringen voor collectiviteiten weten te beschrijven. Het boek *Recovered Roots (*1995)beschrijft hoe in Israël collectieve herinneringen gebruikt worden om een nationale identiteit te creëren. Hierbij wordt duidelijk dat voor een gemeenschappelijke identiteit een gezamenlijke geschiedenis van essentieel belang is. Maar om van deze gebeurtenissen een positief beeld van de nationale identiteit te laten ontstaan, worden gebeurtenissen selectief vergeten, onthouden of wordt het verhaal veranderd. Herinneringen zijn sociaal, en door erover te praten wordt een *agreed version* opgesteld. Hierdoor kan een groep een beeld van zichzelf construeren om zichzelf door de tijd te herkennen. De belangrijkste collectieve herinneringen gaan over de onderscheiden sociale positie van een groep en de historische ontwikkeling die deze groep heeft doorgemaakt (Zerubavel 1995: 7). Collectieve herinneringen worden vaak door de elite ontwikkeld en in stand gehouden. Hier tegenover staan de herinneringen van andere groepen uit de samenleving, de zogenaamde *countermemories.* Wanneer deze groep de mogelijkheid krijgt om zijn herinneringen te benadrukken, zullen de collectieve herinneringen aangepast worden, en zal dat een effect hebben op het beeld dat de samenleving van zichzelf heeft. Dat beeld wordt namelijk mede bepaald door de collectieve herinneringen.

Eyerman (2001) beschrijft hoe de herinneringen aan de slavernij vele generaties nog steeds bepalend kunnen zijn voor de collectieve identiteit van de Afro Amerikanen in de Verenigde Staten. Hij doet dit aan de hand van het begrip 'Cultureel trauma'. Het 'trauma' in kwestie is de slavernij. Door de ervaringen van hun voorouders te delen, zijn de Afro Amerikanen *race members*. Hier wordt duidelijk dat zowel recente herinneringen of herinneringen die mensen niet zelf hebben meegemaakt, een rol spelen in de vorming van de nationale identiteit. De herinnering aan de slavernij wordt voor de Afro Amerikanen gebruikt als cultureel kapitaal (Eyerman 2001:90). Omdat deze scriptie vooral over de nationale identiteit in Nederland gaat, heb ik een artikel van Eyerman (2006) gebruikt waar hij het begrip *cultural trauma* toepast op een gebeurtenis in de Nederlandse samenleving. Hij beschrijft in het artikel *Assassination as Public Performance: The Murder of Theo van Gogh* (2006) de moord op Theo van Gogh in november 2004. Eyerman beschrijft de moord op van Gogh als een *social drama* omdat er in het openbaar met normen gebroken wordt. Dit veroorzaakt crisis en conflict in de samenleving. Etnische conflicten kunnen ontstaan, en de politieke en culturele identiteit is veranderd. Er heeft zich een nieuwe realiteit gevormd. Het beeld dat mensen van de Nederlandse samenleving hadden is veranderd. Gebeurtenissen worden iets groters door de interpretatie van de gebeurtenis. Dit gebeurd door de nationale discussies die naar aanleiding van het drama plaatsvinden. Zo worden interpretaties geboren, de betekenis vastgesteld en er ontstaat een versie van het verhaal die in het collectieve geheugen wordt opgenomen.

Een sociaal drama kan het begin van een cultureel trauma zijn. Als diep gewortelde identiteiten aangetast worden, dan is er sprake van een cultureel trauma. Of dit zal ontstaan, is nog niet te zeggen, daar zal nog wat tijd overheen moeten gaan.

Een nationale identiteit bestaat vooral uit zaken waar men trots op is. Een samenleving zal niet als zelfbeeld hebben dat ze dom zijn, of laf, of lelijk. Dit denken ze echter wel van andere naties. De culturele trauma's die van invloed zijn op de

vorming van de nationale identiteit zijn pijnlijke herinneringen, maar de invloed op de nationale identiteit is altijd positief. Een nationale identiteit bestaat altijd uit zaken waar men trots op is, of dit nu ontstaan is door een trauma, of door een heldendaad.

- Wat is het verband tussen collectieve herinneringen en nationale identiteit?

Aan de hand van deze deelvragen kunnen we bij deze laatste deelvraag van het theoretische gedeelte kunnen we antwoord geven op de probleemstelling, namelijk dat collectieve herinneringen heel belangrijk zijn voor de vorming van een nationale identiteit. De geschiedenis van een natie is heel belangrijk voor het zelfbeeld van een land of een collectieve identiteit. Doordat collectieve herinneringen selectief worden vergeten en onthouden ontstaat een nationale identiteit, en kan de natie zich profileren tegenover andere identiteiten. Zoals binnen een kleine vriendengroep herinneringen een rol spelen in de profilering tegenover andere groepen, en herinneringen een groep 'bestaansrecht' geven, zo werkt dit op macro niveau, op het niveau van natiestaten ook.

In het empirische gedeelte van dit onderzoek het ik getracht om middels een enquête de resultaten van het theoretische gedeelte te kunnen bevestigen, of juist aan te kunnen tonen dat voor mijn respondenten het collectieve geheugen ook belangrijk is voor hun nationale identiteit.
Ik denk dat ik kan zeggen dat het empirische gedeelte, het theoretische gedeelte van mijn scriptie bevestigd.
De respondenten geven aan dat de nationale identiteit nog een rol speelt, en dat de Europese identiteit nauwelijks van belang is. Tevens kan ik uit de resultaten van de enquêtevragen concluderen dat collectieve herinneringen een rol spelen in de nationale identiteit van de respondenten. Niet bij alle vragen is dit de unanieme uitkomst, maar bij alle vragen is er een tendens in de richting van de bevestiging van de rol van collectief geheugen voor de nationale identiteit. Ook de eigenschappen van collectieve herinneringen (selectief vergeten en onthouden) zijn bevestigd. Zaken uit het verleden blijken een grote rol te spelen als mensen Nederlandse zaken opnoemen waar ze trots op zijn. De Tweede Wereldoorlog blijkt nog een grote rol te spelen in het beeld dat de respondenten van Duitsland hebben. Door de moord op Pim Fortuyn en van Gogh blijken de respondenten veel veranderingen in de samenleving gesignaleerd te hebben. De moorden zijn dus duidelijk een *social drama* voor de Nederlandse samenleving.

Samenvattend: Collectieve herinneringen blijken essentieel te zijn voor de ontwikkeling van de nationale identiteit. Dit is door de manier waarop ze ontstaan: het zijn *social memories*, ze ontstaan door erover te praten. Collectieve herinneringen zijn niet individueel, maar door het discourse in de samenleving ontstaat er een *agreed version*. Allereerst zijn deze gebeurtenissen dus belangrijk omdat mensen er over praten. Gezamenlijke herinneringen zijn belangrijk voor het gevoel 'erbij te horen' (zoals dat op individueel niveau ook werkt).

Ten tweede zijn collectieve herinneringen een soort cement van de samenleving omdat hier vanuit tradities en symbolen ontstaan, die de cultuur van een natie beïnvloeden. Het geeft een natie bestaansrecht. Het sluit andere

identiteiten buiten en ‘erbij horen’ geeft een gevoel van geborgenheid. Het maakt hierbij niet uit of de herinneringen euforisch of traumatisch zijn.

Ten derde blijken gebeurtenissen die in de collectieve herinneringen opgenomen worden, het zelfbeeld van een natie aan te kunnen tasten. In Nederland is dit te zien aan de moord op Pim Fortuyn. Uit de enquête blijkt dat een groot deel van de respondenten grote veranderingen te zien in de samenleving na de moord op Pim Fortuyn. De samenleving zou harder, en agressiever zijn geworden. Nederland stond bekend als tolerant land, en dat beeld wordt hierdoor - zowel binnen Nederland als daarbuiten- aangetast.

Nationale identiteit wordt vaak in verband gebracht met het integratiedebat. Allochtonen zouden hun best moeten doen om zo snel mogelijk volwaardig lid te worden van de Nederlandse samenleving. Een dubbel paspoort is hierbij al een belemmering, omdat hierdoor getwijfeld kan worden aan de loyaliteit van de nieuwkomer aan het nieuwe land. De banden met het land van herkomst moeten zoveel mogelijk worden doorgesneden, zodat men zich geheel kan toewijden aan het nieuwe land. Als we uitgaan van de inzichten van deze scriptie, zien we dat dit niet zo makkelijk gaat. In de eerste plaats heeft een individu altijd meerdere identiteiten. Dat een Marokkaanse Nederlander zich zowel Marokkaans als Nederlands voelt is niet goed, maar dat een Fries zijn regionale identiteit belangrijker vind dan zijn Nederlandse identiteit is geen probleem. Natuurlijk wordt dit genuanceerd door berichten in de media dat allochtonen minder goed presteren op school, vaker werkeloos zijn en vaker een achterstandspositie innemen. Echter, integreren is niet een kwestie van ‘de knop omzetten en Nederlander worden’. Hier komt de rol van collectieve herinneringen om de hoek kijken. Collectieve herinneringen kun je iemand niet eigen maken door geschiedenisboeken uit het hoofd te leren. Herinneringen worden generatie op generatie doorgegeven. Wanneer men dat niet meegekregen heeft, maar wel de waarde van herinneringen van een andere samenleving heeft meegekregen, mist iemand al een belangrijk aanknopingspunt voor de vorming van de nationale identiteit. Dit heeft echter niets te maken met *‘goodwill’*, maar met geïnternaliseerde waarden. Natuurlijk spelen andere zaken ook een rol (vaak nog een grotere) Het spreken van de taal, het aanpassen van de cultuur van zowel Nederlanders als allochtonen en het vermijden van discriminatie. De rol van collectieve herinneringen is echter niet uit te wissen. Aan de ene kant zou dit kunnen stellen dat integratie niet mogelijk is omdat mensen de collectieve herinneringen missen, maar een meer troostrijke gedachte is dat met de tijd integratie zal komen omdat mensen steeds meer gebeurtenissen gezamenlijk meemaken, de collectieve herinneringen worden aangemaakt. Er is in Nederland en omringende landen ook een discussie gaande over het vieren van Christelijke feestdagen. Inmiddels zijn er meer dan een miljoen islamieten woonachtig in Nederland. Het is de moeite waard om het eens op een andere manier te bediscussiëren: Zou het vieren van het suikerfeest niet kunnen bijdragen aan een toename van gezamenlijke tradities?

Op andere vlakken zou deze scriptie ook van belang kunnen zijn. Ik heb gekeken naar de rol van collectieve herinneringen voor de nationale identiteit. Daarbij is aan de orde gekomen dat collectieve herinneringen van belang zijn voor allerlei vormen van identiteit: voor de saamhorigheid van een vriendengroep, voor de fans van een voetbalelftal en voor mensen uit een provincie of streek. Tevens is gebleken dat voor veel mensen hun lokale identiteit belangrijk is. De

respondenten van de enquête gaven aan dat zij zich veelal het meest gehecht voelen aan hun woonplaats. Omdat collectieve herinneringen saamhorigheid gevoelens oproepen, is het aannemelijk dat mensen meer herinneringen delen met hun plaatsgenoten dan met hun landgenoten. Wellicht dat om deze reden nieuwe steden als Almere en Lelystad vaak gezien worden als weinig gezellige steden. Doordat ze nieuw zijn en sterk groeien hebben ze (nog) niet de kans gehad om collectieve herinneringen op te bouwen.

Lokale beleidsmakers zouden van dit inzicht hun voordeel kunnen opdoen.[4] Wanneer zich in een bepaalde plaats of buurt problemen voordoen, zou de gemeente de inwoners de kans moeten geven om collectieve herinneringen op te doen. Dit zullen gebeurtenissen zijn waar mensen elkaar ontmoeten en waar dingen gebeuren. Een festival, een multifunctioneel ontmoetingscentrum of een openluchtzwembad, de mogelijkheden zijn legio.

[4] Ik houd het begrip cultureel trauma bij deze maar buiten beschouwing. Ik zal lokale beleidsmakers niet aanraden om inwoners de mogelijkheid te geven om een sociaal drama of cultureel trauma te creëren.

6. Literatuurlijst

Alexander, Jeffrey, Eyerman, Ron, Bernhard Giesen, Neil Smelser, and Piotr Sztompka (2001), *Cultural Trauma Theory and Applications.* Berkeley: University of California Press.

Berg, E. van de (2006), *De lange weg naar Brussel.* Publicatie van het Sociaal Cultureel Planbureau.

Couwenberg,S.W. (red) (2001), *Nationale identiteit: van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging.* Civis Mundi Jaarboek 2001. Budel:Damon.

Dekker,P.(red.), Schnabel,P. , Chapel,C. Dun,L. van, Vinken,H.(2002), *Leeft Europa wel?* Publicatie van het Sociaal Cultureel Planbureau.

Dekker, P.& Hart, J.de.(2005), *De Goede Burger.* Publicatie van het Sociaal Cultureel Planbureau.

Duyvendak, J.W. (2004), *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie.* Amsterdam: Amsterdam University Press.

Dunk, von der H.W.(1992), *Sprekend over identiteit en geschiedenis.* Utrecht: Stichting Teleac. Amsterdam: Prometheus.

Etty, E. "*In het holst van Nederland. De wereld is mijn vaderland."* NRC, 18/05/2001.

Eurobarometer 63.4 http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb63/eb63_nat_be_nl.pdf

Eyerman, R. (2001), *Cultural trauma: slavery and the formation of African American Identity.* Cambridge: Cambridge University Press.

Eyerman, R. (2005), Assassination as Public Performance: The Murder of Theo van Gogh. Yale University.

Fentress, J. & Wickham, C. (1992), *Social Memory.* Oxford: Blackwell.

Flyvbjerg, B. (2001), *Making social science matter*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goudsblom. J. (1990), *Balans van de sociologie*. Nijmegen: SUN. 3de druk (1e druk 1974)

Huizinga, J. (1949), *Nederlands geestesmerk* In: verzamelde werken VII. Haarlem.

Halbwachs, M. (1992), *On Collective Memory.* Chicago: University of Chicago Press.

Jonge, H. de. (red) (1997), *Ons soort mensen: levensstijlen in Nederland.* Nijmegen: Sun.

Koch, K. & Scheffer, P.(red) (1996), *Het nut van Nederland: opstellen over soevereiniteit en identiteit.* Amsterdam: Bert Bakker.

Möring, M.(2001), *In het holst van Nederland ."Zeg 'land' en ik wil weg' "*NRC", 30/03/01.

Oomen, T.K. (1997), *Citizenship, Nationality and Ethnicity.* Cambridge: Polity Press.

Preston, P.W. (1997), *Political / Cultural Identity. Citizens and nations in a Global Era* .London: Sage.

Adviesraad Raad Maatschappelijke Ontwikkeling. Advies 9, "*Nationale Identiteit in Nederland*." September 1999.

Smith, Anthony D. (1991), *National Identity.* London: Penguin.

Turner, S.P. (1980), *Sociological explanation as translation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Urry, J. (2000), *Sociology beyond societies*. London: Routledge.

Vrij Nederland: 9/12/2006. Constantijn en Friso: "We mogen kritisch zijn."

Vrij Nederland, interview met Geert Wilders, overgenomen van www.pvv.nl.

Zerubavel, Y. (1995), *Recovered Roots. Collective Memory and the making of Israeli National Tradition.* Chicago and London: the University of Chicago press.

www.Jettieformulier.tk

www.Ninsee.nl

http://www.nrc.nl/binnenland/article652608.ece/Provincie_mist_politieke_thema_s